

Gemeenschap als inwijding

Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rol van
mystagogie bij missionair-diaconale presentieplekken

Jurjen de Bruijne

Gemeenschap als inwijding

Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rol van
mystagogie bij missionair-diaconale presentieplekken

Masterthesis

Jurjen de Bruijne (2200597)
Praktische theologie, diaconaat
Protestantse Theologische Universiteit
23 mei 2026
Begeleider: Prof. Dr. Thijs Tromp
Beoordelaar: Prof. Dr. E. van 't Slot

Samenvatting

In dit praktisch-theologisch onderzoek wordt gekeken naar wat er gebeurt wanneer mensen zonder kerkelijke achtergrond betrokken raken bij missionair-diaconale presentieplekken. Onderzocht wordt in hoeverre dit proces kan worden geanalyseerd vanuit het concept van mystagogie. Het onderzoek vertrekt vanuit een theoretische analyse van missionair-diaconale presentieplekken. Daarbij wordt geconstateerd dat er verlegenheid bestaat rond klassieke thema's van de zending, te weten: gemeenschapsvorming en bekering. Deze verlegenheid wordt versterkt door het secularisatieproces. Ook wordt verkend in hoeverre de herintroductie van het begrip mystagogie kan bijdragen aan de omgang met die verlegenheid.

Het praktijkonderzoek werd uitgevoerd bij *De Ark* in Amsterdam-Noord, een missionair-diaconale presentieplek. Deze gemeenschap wordt gekenmerkt door gastvrijheid, creativiteit en aandacht. Deelnemers beschrijven hun ervaring als thuiskomen en spreken over innerlijke verandering. Daarbij functioneren teamleden als brugfiguren, maar ook de gemeenschap zelf vervult een belangrijke rol.

Wanneer de resultaten worden geanalyseerd vanuit de mystagogie, blijkt er sprake te zijn van een proces van "inwoning en omvorming". Missionair-diaconale presentieplekken blijken sterk in het wekken van ervaringen, maar er is verlegenheid om deze ervaringen te duiden of een christelijk werkelijkheidskader aan te reiken. Waar de receptie bij deelnemers groot is, ontbreekt vaak passend aanbod vanuit de presentieplek. Dat vraagt om een vernieuwde vrijmoedigheid in het gesprek over transformatieve ervaringen bij missionair-diaconale presentieplekken, en om verdere theologische bezinning op gemeenschap, bekering en de mystagogische rol binnen deze context.

Sleutelwoorden: mystagogie – missionair – diaconaal – verlegenheid – presentie – transformatie – gemeenschap – bekering

Aantal woorden (inclusief voetnoten, exclusief bibliografie en bijlagen): 24.772

Afbeelding voorkant:

Gemma Guasch & Josep Asuncion, *Beginning of the Spiritual Exercises*, Manresa

**De afbeelding is het eerste deel van een vierluik die de vier fasen van de Geestelijke Oefeningen van Ignatius van Loyola symboliseren. De eerste fase gaat over de weg van chaos naar helderheid en jezelf zien in Gods genadevolle blik*

*Ik kan u niet meedelen jezus
Ik maak me belachelijk
in de enorme u gewijde kathedraal
bent u niet te vinden
in de bar op de hoek
bent u een halfzachte dwaas*

*Mijn verstandige vrienden zeggen
je komt er niet verder mee
dat is nu voorbij
je moet andere middelen vinden
voor hetzelfde doel
mijn dommere vrienden zeggen
je moet meer geduld hebben
mijn vijanden als ze wisten
hoe moedeloos ik ben
zouden zich de klerikale handen wrijven*

*Ik kan je niet meedelen jezus
u bent met te weinig u bent versleten
het lukt u niet u bent alleen
u bent dubbelzinnig u bent te koop
met u slaapt elke bisschop*

*Ik ben als de stem van een mens
die de hele nacht schreeuwt tegen megafoons
die roept tegen de jukeboxen in
het toeristenoord
die met oude woorden van thuis
vecht tegen statistieken
wanhopigen bellen hem op
en hij laat alleen het telefoonsnoer draaien*

*Ik kan u niet meedelen jezus
ik heb meer vertrouwen in dommere vrienden
dan in verstandige
omdat zij altijd duurder uit zijn
Maar hun troost helpt mij niet*

(Dorothee Sölle, Adem, 10)

Voorwoord

Tijdens één van mijn eerste colleges van de masteropleiding zei een docent dat voor wetenschappelijk onderzoek veel nodig is, maar één ding noodzakelijk: een ‘ontbrandingsmoment’. Het moment waarop je je realiseert dat je ‘iets’ hebt gevonden dat je niet meer loslaat. Dit onderzoek kwam voort uit zo’n ‘ontbranding’, al was dat jaren voor de opleiding. Tijdens vele buurtmaaltijden, honderden gesprekken met buurtbewoners, uiteenlopende doopvieringen, Bijbelavonden in het buurtcafé en alledaagse ontmoetingen op straat werd dit verlangen gevoed. Ik voel dankbaarheid over hoe de jaren dat ik voorganger mocht zijn bij Hebron mij hebben gevormd en mij hebben geleid tot dit onderzoek.

Mijn dank gaat ook uit naar prof. dr. Thijs Tromp. Zwervend rondom het Janskerkhof op zoek naar een locatie voor onze eerste ontmoeting, belandden we in een prachtige oude consistorie van de Janskerk. Daar was het je oprechte interesse, gedeelde enthousiasme en betrokkenheid bij mensen in de marge, die mijn vuur deed aanwakkeren. Als een ware mystagoog hielp je mij als myste deze thesis in mij te laten ontwaken. Dank!

Ook dank ik de lieve en mooie mensen van *De Ark*. Hoewel we jarenlang collega’s waren, was mijn onderzoek misschien pas de tweede keer dat ik jullie prachtige plek bezocht. Inmiddels ben ik Amsterdam uit verhuisd, maar bij *De Ark* onderzoek doen voelde toch even als thuiskomen. Ik hoop dat dit onderzoek ook écht bijdraagt aan de mooie beweging waarin jullie je bevinden.

Tot slot dank ik Gerlinde, Abel en Ilja. Lieve Abel en Ilja, ik ben bijna bang het vertrouwde “*Papa, ben je nou nóg niet klaar met je studie*” te gaan missen. Maar vooral zie ik uit om de (mentale) ruimte die vrijkomt aan jullie te kunnen geven. En jij, Gerlinde, dank voor je geduld en vertrouwen. Van de dagen dat ik vol enthousiasme sprak over mijn geweldige onderzoek, tot de sombere dagen waarop ik me afvroeg waarom ik deze studie eigenlijk deed. Als Gods genadevolle aanwezigheid zich ergens in mijn leven toont, dan is het in jou.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding.....	1
1.1.	Inleiding	1
1.2.	Probleemstelling	1
1.3.	Onderzoeksvraag.....	2
1.4.	Relevantie	3
1.5.	Methode.....	4
1.6.	Positiebepaling.....	5
1.7.	Opzet	5
2.	Theoretisch onderzoek.....	6
2.1	Gezonde(n) presentie	6
2.1.1.	Historische ontwikkelingen	6
2.1.1.1.	Copernicaanse wending.....	7
2.1.1.2.	Theologische wortels	7
2.1.1.3.	Van presentie naar ...?.....	8
2.1.1.4.	Diaconale ervaring bij orthodox protestanten	8
2.1.2.	Verlegenheid, gemeenschap en bekering.....	9
2.1.2.1.	Verlegenheid.....	9
2.1.2.2.	Gemeenschap	10
2.1.2.3	Bekering	11
2.1.2.4	Gemeenschapsvorming en bekering als mysterie.....	13
2.2	Secularisatie en bekering.....	13
2.2.1	Secularisatie	13
2.2.2	Bekering en gemeenschap	14
2.2.3	Mystiek en bekering	15
2.3	Mystagogie	15
2.3.1	Spiritualiteitsstudies en omvorming	15
2.3.2	Mystagogie	16
2.3.2.1	Mystagogie en de vroege kerk	16
2.3.2.2	Mystagogie in de 20 ^e eeuw.....	17
2.3.3	Mystagogie in werking	17
2.3.4	Missionair-diaconale presentie en mystiek	18
2.3.4.1	Diaconale mystagogie.....	18
2.3.4.2	Kritische reflectie op diaconaat en mystagogie	19
2.4	Conclusie.....	19
3.	Praktijkonderzoek	21
3.1.	Missionair-diaconale presentie in <i>De Ark</i>	21
3.1.1.	Diaconaat, kerk en evangelie.....	21
3.2.	Deelnemers	22

3.2.1.	Profielen.....	23
3.2.2.	Thema's.....	23
3.2.2.1.	Gemeenschappelijke thema's	24
3.2.2.2.	Verschillen.....	25
3.3.	Team van <i>De Ark</i>	26
3.3.1.	Profielen.....	26
3.3.2.	Thema's.....	26
3.3.2.1.	Gemeenschappelijke thema's	27
3.3.2.2.	Verschillen.....	27
3.4	Operante Theologie	28
3.4.1	Ecclesiologie	28
3.4.2	Bekering	29
3.5	Conclusie.....	29
4	Analyse.....	30
4.1	Mystagogie aanwijzen	30
4.1.1	Mystagogisch proces	30
4.1.2	Mystagogie analyseren	31
4.2	Mystagogie en <i>De Ark</i>	32
4.2.1	Mystagogische rollen	32
4.2.2	Mystagogisch aanbod	33
4.2.2.1	Aanreiken	33
4.2.2.2	Wekken	34
4.2.2.3	Duiden	35
4.2.3	Mystagogische receptie	35
4.2.3.1	Inwoning, omvorming en transformatie.....	36
4.2.3.2	Algemeen beeld van mystagogische receptie.....	40
4.2.4	In welke mate is er mystagogie?	40
4.2.5	Myste en mystagoog: herkennen ze elkaar?	42
4.3	Conclusie.....	44
5	Discussie en conclusie	46
5.1	Discussie	46
5.1.1	Gemeenschap.....	46
5.1.2	Bekering.....	47
5.1.3	Verlegenheid	48
5.1.4	Reflectie missionair en diaconaal.....	49
5.2	Conclusie.....	49
5.3	Aanbeveling en verder onderzoek	51
6	Bibliografie	52
7	Bijlagen	55

Bijlage 1 – Profielen.....	55
Teamleden.....	55
Deelnemers.....	57
Bijlage 2 – Interviews	62
Deelnemers.....	62
Leiding.....	64
Verklaringenblad	66
Data Management Plan.....	67

1. Inleiding

1.1. Inleiding

De viering is net afgelopen. Ik spreek met één van de bezoekers. De man van middelbare leeftijd is zichtbaar geraakt. Tijdens corona liep hij de kerk binnen; hij ging niet meer weg. *‘Niet religieus, niet kerkelijk, wel spiritueel’*, zo omschrijft hij zichzelf. Als ik hem vraag wat hem raakte, noemt hij de vredeswens. Een ritueel waarbij bezoekers elkaar omhelzen, de hand geven en *‘vrede’* wensen. *‘Dat lichamelijke, het aanraken en aankijken van een vreemde die ik anders nooit zou ontmoeten, die mij accepteert... dat is... zó krachtig. Alsof we één lichaam zijn.’* Om zijn ervaring niet te claimen, zeg ik het niet hardop. Maar in me zegt een stem: *‘het lichaam van Christus’*.

De afgelopen tien jaar was ik als voorganger bij een buurtkerk in Amsterdam regelmatig getuige van zulke ervaringen. Met ‘zulke ervaringen’ bedoel ik: mensen, vaak zonder christelijke achtergrond, die door de ervaring van (deel worden van een) gemeenschap ingewijd lijken te worden in het mysterie van christelijk geloven. Zonder dat dit expliciet aan de orde is, lijkt er sprake van een mystagogisch proces. Mystagogie betekent “ingewijd worden en ingewijd raken in het geheim dat christenen God noemen”.¹

Mijn vragen en ervaringen resoneerden bij collega’s. Het prikkelde mijn reflectie: Wat gebeurt er op zo’n plek waar missiologie en diaconaat in elkaar overvloeien en soms onder spanning staan? Welke taal doet recht aan ervaringen van inwijding? En in hoeverre is dit een mystagogisch proces? Mijn hypothese is dat een missionair-diaconale gemeenschap niet het toevallige decor is van een ervaring die leidt tot inwijding in het geheim van christelijk geloven, maar dat ze het mystagogisch proces ontsluit, onder andere door gemeenschapsvorming. Dit onderzoek betreft de rol van inwijding (mystagogie) in christelijk geloven bij missionair-diaconale presentieplekken.

1.2. Probleemstelling

Dit onderzoek komt voort uit een persoonlijke en praktijkgerichte vraag: wat gebeurt er wanneer mensen op missionair-diaconale presentieplekken geleidelijk meer gaan deelnemen aan een gemeenschap die – expliciet of impliciet – als christelijk wordt ervaren? De grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ is er vaak fluïde. Mensen sluiten aan vanuit uiteenlopende motieven, maar ontwikkelen soms een groeiende betrokkenheid bij de gemeenschap. De vraag is hoe dit proces theologisch te verstaan: is dit een algemeen groepsproces, of een vorm van inwijding in het mysterie van geloven?

In de praktijk leeft deze vraag breder. Ook op plekken waar geloof niet expliciet wordt verwoord, zoals inloophuizen of diaconale centra, raken impliciet en expliciet geloven elkaar soms. Dit roept vragen op over identiteit, gemeenschap en de verhouding tussen diaconale presentie en geloofsvorming.

¹ Annemiek de Jong-van Campen, *Mystagogie in werking: Hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2009).

In de literatuur ontbreekt een helder kader om zulke processen te duiden. Missiologie richt zich vooral op expliciete vormen van inwijding, zoals discipelschap of bekering;² praktische theologie kijkt vaker naar vorming binnen bestaande geloofsgemeenschappen.³ Over minder expliciete en relationele deelname lijkt weinig theoretische uitwerking beschikbaar.

Het begrip mystagogie – inwijding in het mysterie van het geloof – biedt mogelijk een vruchtbaar perspectief. Hoewel dit begrip terrein wint,⁴ is de relatie met missiologie en diaconaat nauwelijks onderzocht. Daarom richt dit onderzoek zich op de vraag hoe groeiende deelname van nieuwkomers op missionair-diaconale presentieplekken theologisch verstaan kan worden, en hoe dit inzicht de praktijk kan ondersteunen.

1.3. Onderzoeksvraag

Ik kom tot de volgende onderzoeksvraag:

Wat gebeurt er in het proces van groeiende betrokkenheid van deelnemers zonder kerkelijke achtergrond bij gemeenschappen van missionair-diaconale presentieplekken uit de protestantse traditie en hoe kan dit vanuit het theologisch concept ‘mystagogie’ geëvalueerd worden?

Hierbij stel ik drie deelvragen:

- 1) Wat zegt de theologische bezinning op missionair-diaconale presentieplekken over de plek van gemeenschap en transformatie, en welke relatie is er met het concept van mystagogie?
- 2) Wat gebeurt er volgens deelnemers aan en leiders van missionair-diaconale presentieplekken op het vlak van groeiende betrokkenheid bij de gemeenschap en persoonlijke transformatie en hoe worden de praktijken en ervaringen door deelnemers en leiders geduid?
 - I. Hoe beschrijven deelnemers hun groeiende betrokkenheid en transformatie bij een missionair-diaconale gemeenschap?
 - II. Hoe beschrijft het leiderschap van die gemeenschappen ditzelfde proces van deelnemers?
 - III. Welke ‘operante theologie’ is zichtbaar in dit proces?
- 3) Welk licht werpt het concept mystagogie op de onderzochte processen van groeiende betrokkenheid en transformatie bij missionair-diaconale presentieplekken?

² Sommige missiologen bepleiten een nieuwe missiologische benadering waarbij ‘*belonging*’ voorafgaat aan ‘*believing*’ en ‘*behaving*’. Zie o.a. Mario Weyers en Willem Saayman, “‘Belonging before believing’: Some missiological implications of membership and belonging in a Christian community,” *Verbum et Ecclesia* 34, no. 1 (2013), 168–175.

³ Andrew Root, *Faith Formation in a Secular Age* (Grand Rapids: Baker Academic, 2017).

⁴ Hans Burger, *Geopenbaard geheim: Systematische theologie in dienst van mystagogie en oriëntatie* (inaugurele rede, Universiteit Utrecht, 3 november 2023).

1.4. Relevantie

Recent lijkt er, na jaren van neergang, voorzichtig nieuwe interesse te zijn in het christelijk geloof.⁵ Een vraag die daarbij opkomt is hoe nieuwkomers ingewijd worden, zowel in de kerk als in christelijk geloof zelf.⁶ De hoeveelheid literatuur hierover is beperkt.⁷

Binnen de missionair-diaconale praktijk leven deze vragen al langer, omdat de muur tussen “ongelovig en gelovig” op deze plaatsen wegvalt. Tromp noemt dit ‘plaatsen die gekenmerkt worden door gratuititeit’.⁸ Plaatsen waar mogelijkheden gecreëerd zijn voor betekenisvolle ontmoetingen voorbij problematische categorisering van hoog- en laagopgeleid, binnen en buiten, christen en niet-christen. Dat maakt dit onderzoek relevant: niet om een perspectief te schetsen *hoe het zou moeten*, maar door te beschrijven *wat er gebeurt*. Goede theologie ontstaat altijd van onderop: ze ontwikkelt zich vanuit lokale geloofsgemeenschappen.

Daarmee is dit onderzoek relevant voor de kerk in het algemeen en de PKN in het bijzonder. De kerk kan, met oog op de nieuwe missionaire context, leren van deze gemeenschappen. Terecht merkt Meeuws op dat het een tekort zou zijn wanneer deze bezinning zich beperkt tot haar eigen binnenkerkelijke bronnen. Missionair-diaconale gemeenschappen zijn nodig in het zelfverstaan van de kerk.⁹ Daarmee levert dit onderzoek een bijdrage aan het missionaire gesprek in de PKN. Deels betreft dat de vraag naar begeleiding van nieuwkomers, deels ook de eigen plaats van diaconale presentieplekken. Binnen de pioniersreis van de PKN maakt ‘geloofslevens ontdekken’ geen deel uit van “diaconale presentieplekken”.¹⁰ Is het onderscheid tussen missionair en diaconaal nog helpend?

Via deze bezinning levert dit onderzoek ook veel op voor het theologische gesprek van missionair-diaconale presentieplekken. Soms domineren oude beelden van kerk en geloven ook de visie van mensen binnen de kerk. Door te luisteren naar wat er gebeurt en het begrip ‘mystagogie’ daarop toe te passen, bevordert dit onderzoek het theologische gesprek én de praktijk van missionair-diaconale presentieplekken.

⁵ Een onderzoek uit 2024 sprak over de *Quiet Revival* onder GenZ. In 2026 werd het onderzoek ingetrokken vanwege datafouten, maar de conclusie bleef deels staan. The British and Foreign Bible Society, *The Quiet Revival one year on: what's the story?* (London: The British and Foreign Bible Society, 2026), geraadpleegd op 21 mei 2026, <https://bible-society.directus.app/assets/4e08929c-6148-49f6-9269-757f6ba3d87d>. Ook binnen de Rooms-Katholieke kerk stijgt het aantal dopelingen. “Waarom steeds meer jongeren zich laten dopen tijdens de paasmis” *de Volkskrant*, geraadpleegd op 21 mei 2026, <https://www.volkskrant.nl/volkskrant-magazine/waarom-steeds-meer-jongeren-zich-laten-dopen-tijdens-de-paasmis-dacht-ik-ik-snap-het~ba285999/>.

⁶ “Niet gehinderd door enige kennis? Gen Z inwijden in de kerk,” *Christelijke Hogeschool Ede* (symposiumaankondiging), geraadpleegd op 21 mei 2026, <https://che.nl/agenda/symposium-the>

⁷ Stefan Paas, *De werkers van het laatste uur: De inwijding van nieuwkomers in het christelijk geloof en in de christelijke gemeente* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2003). Paas’ boek is één van de weinige, maar biedt niet veel aanknopingspunten voor theologische reflectie op dit punt.

⁸ Thijs Tromp, *Kerk in de marge. Het diaconaat als inclusieve praktijk* (inaugurele rede, Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam, 16 oktober 2020), 5.

⁹ Henk Meeuws, *Diaconie: Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie* (Gorinchem: Narratio, 2011), 24-38.

¹⁰ *Protestantse Kerk in Nederland*, “Leren Pionieren”, geraadpleegd op 21 mei 2026, <https://protestantsekerk.nl/pionieren/proefplek-en-pioniersreis>

1.5. Methode

Dit is een praktisch-theologisch onderzoek. De kernvraag ligt in het proberen te begrijpen *wat er in de praktijk gebeurt* en dit te bekijken in het licht van het theologische concept ‘mystagogie’.¹¹ Ik benader de praktische theologie vanuit een hermeneutisch gezichtspunt.¹² Swinton en Mowat beschrijven deze benadering vanuit het vertrekpunt dat mensen “interpreterende schepselen” zijn, constant “interpretatie en betekenis zoekend”.¹³ Kortom: de praktijk die zich voordoet is beïnvloed door theologische theorieën én beïnvloedt zelf theorievorming. Swinton en Mowat noemen dit de hermeneutische cirkel, die zij beschouwen als het *framework* van praktisch-theologisch onderzoek.¹⁴

Die beweging maak ik ook in dit onderzoek. Ik begin met een literatuurstudie over de huidige bezinning op de praktijk evenals de theorievorming met betrekking tot mystagogie. Vervolgens geef ik in een praktijkonderzoek met kwalitatieve onderzoeksmethoden weer *wat er gebeurt*.

Voor het praktijkonderzoek maak ik gebruik van inzichten van die Helen Cameron (et al.). Haar onderzoeksmethode ‘Theological Action Research’ (TAR) is gericht op het blootleggen van de in de praktijk verweven ‘impliciete theologie’.¹⁵ Hoewel haar dialogische benadering in het geval van dit onderzoek niet mogelijk bleek, gebruik ik haar inzichten bij het onderscheiden van verschillende theologische stemmen. Cameron onderscheidt vier stemmen van de theologie: operante theologie (de geleefde theologie in praktijken, keuzes en rituelen), verwoorde theologie (wat mensen zeggen te geloven of belangrijk te vinden), formele theologie (academische, conceptueel doordachte theologie) en normatieve theologie (bronnen die als richtinggevend gelden, zoals Bijbel, traditie of belijdenis).¹⁶ Daarmee breng ik de operante theologie in in het theologische gesprek.

Ik heb vijf semigestructureerde interviews afgenomen bij deelnemers en twee bij teamleden. Via een iteratief proces zijn de interviews geanalyseerd. Eerst reflecteerde ik op het interview, vervolgens paste ik codering toe, eerst via Atlas.ti en later handmatig. Daarbij zocht ik naar patronen en afwijkingen, specifiek over *transformatie* en *gemeenschap*. Ik deed vervolgens aan *close reading* om verschillen in woordgebruik en betekenislagen te ontdekken. Voor mijn analyse gebruikte ik het praktisch-theologisch onderzoek naar mystagogie van Annemiek de Jong-van Campen. Zij reikt een “gevuld concept” van mystagogie aan, dat zij omschrijft als een proces van “inwoning en omvorming”.¹⁷ Ik begin hoofdstuk 4 met een toelichting op dit onderzoek en het analyse-instrumentarium dat zij ontwikkelde. In mijn onderzoek test ik de toepasbaarheid van dit instrumentarium voor mystagogie voor de missionaire-diaconale praktijk.

¹¹ Richard R. Osmer, *Practical Theology: An Introduction* (Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2008), 10.

¹² Sally A. Brown, “Hermeneutical Theory,” in *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie J. Miller-McLemore (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2012), 112.

¹³ John Swinton and Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research* (London: SCM Press, 2006), 20.

¹⁴ Swinton and Mowat, *Practical Theology*, 38. De vier componenten van praktisch-theologisch onderzoek zijn: 1) identificeren van een praktijk, 2) kwalitatief onderzoek, 3) kritische reflectie op de praktijk vanuit schrift en traditie, 4) herformuleren met het oog op de praktijk.

¹⁵ Helen Cameron, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney, en Clare Watkins, *Talking About God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology* (London: SCM Press, 2010), 63.

¹⁶ Cameron et al., *Talking About God in Practice*, 53-56.

¹⁷ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 81.

1.6. Positiebepaling

In de inleidende anekdote beschrijf ik mijn eigen schroom. Deze komt voort uit een spanning die ik ervaar tussen de unieke innerlijke ervaring van deze deelnemer en de theologische taal waardoor ik als (protestantse) gelovige en theoloog gevormd ben.

Het inbrengen van het begrip mystagogie in dit onderzoek is voor mij een manier om recht te doen aan de particulariteit en heiligheid van de persoonlijke ervaring van iemand die ingeleid wordt in het mysterie van God. Sommige begrippen in missionaire literatuur kunnen eerder een ‘claimende’ indruk achterlaten: alsof ik als theoloog kan beoordelen dat iemands unieke, heilige ervaring het mysterie betreft dat we God noemen. Voor zulke generalisaties is deze mens me te heilig.

Tegelijkertijd heb ik een missionair verlangen. In mijn jaren als ‘missionair voorganger’ genoot ik van de gidsende rol in initiatieprocessen en mocht ik regelmatig volwassenen dopen. Als afgestudeerd missioloog heb ik ook altijd de kracht van ‘getuigen’ gezien, naast die van (stille) presentie van het evangelie, bijvoorbeeld in (diaconale) dienstbaarheid. Mystagogie benadrukt ‘maieutiek’ als werkwijze van de mystagoog.¹⁸ Tegelijkertijd: wanneer die mystagogische rol niet serieus wordt genomen beïnvloedt dat het proces van geboorte, of anders gezegd, christelijke initiatie.¹⁹ Missiologie vervult ook een hermeneutische rol in het ‘verstaan’ van de innerlijke ervaring. Ik herken mijzelf in een zoektocht naar hoe deze hermeneutische rol zich verhoudt tot de eigen heilige ervaring van de myste.

Dit bepaalt mijn positie in dit onderzoek. Omdat ik bewust dit onderzoek situeer in de spanning tussen diaconaat, missiologie en mystagogie, maar ook omdat ik in dit onderzoek wil werken vanuit een methodiek die recht doet aan het spanningsveld dat ik zelf voel. Mijn eigen praktijkervaring en theologische scholing doet mee in de interpretatie van de verzamelde gegevens.

1.7. Opzet

De opzet van dit onderzoek volgt de drie deelvragen. In hoofdstuk 2 geef ik de resultaten weer van de literatuurstudie. Deze dienen als basis voor het praktisch-theologisch onderzoek, waarvan ik in hoofdstuk 3 de resultaten weergeef. In hoofdstuk 4 volgt de analyse aan de hand van het concept ‘mystagogie’. In hoofdstuk 5 volgt dan de discussie en conclusie.

¹⁸ Meeuws, *Diaconie*, 378.

¹⁹ Meeuws, *Diaconie*, 369.

2. Theoretisch onderzoek

Tijdens een voorbereidingsavond op de doop die plaatsvindt op Paaszondag zit ik met een groepje in de buurthuiskamer. Een buurtbewoonster van middelbare leeftijd haakte enkele maanden eerder aan bij een knutselproject van de buurtkerk. Ze kende de kerk van een uitvaart. Ze vertelt waarom ze zich laat dopen: *“Ik hoorde er nooit echt bij. Dat gevoel is altijd gebleven. Tot ik hier kwam. Bij deze plek voel ik me geaccepteerd. Ik voel de liefde van God”*. Twee weken later gaat ze met enkele anderen kopje onder in het geïmproviseerde doopbad.

Ik werkte tien jaar als missionair-diaconaal werker bij deze buurtkerk in een volkswijk. Aanvankelijk was het doel dat geïnteresseerden zouden doorstromen naar de kerk verderop. Rond 2004 verschoof de focus naar gemeentestichting van, voor en door buurtbewoners. Die verschuiving was niet uniek: ook andere evangelicale kerken begonnen in aandachtwijken vergelijkbare vormen van gemeentestichting.

Van der Spek noemt deze ontwikkeling in *De Krimp Voorbij* ‘opmerkelijk’.²⁰ Kleinere evangelicale kerken betraden een station dat grote volkskerken al eerder waren gepasseerd. Welk station was dat? En vanwaar die nieuwe interesse in gemeenschapsvorming in de marge?

Dit hoofdstuk schetst de context van missionair-diaconale presentieplekken en verheldert de achtergronden van de onderzoeksvraag. Ik schets de bezinning op protestantse missionair-diaconale presentieplekken (2.1). Ik kijk naar de geestelijke begeleiding en mystagogie in relatie tot missiologie en diaconaat (2.3). Daartussenin onderzoek ik de ondertoon onder beide ontwikkelingen: de secularisatie en het wegvallen van het immanente kader (2.3).

2.1 Gezonde(n) presentie

Van der Spek constateert zonder cynisme dat evangelicale kerken zich steeds meer richten op buurtwerk. Zij duidt dit als een teken van een verlangen binnen de kerk om “op grond van het evangelie bij de mensen van de onderkant te zijn”.²¹ In deze paragraaf schets ik de historische ontwikkelingen en zoom ik in op de begrippen ‘gemeenschap’ en ‘beking’.

2.1.1. Historische ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog waren grote groepen vervreemd van de kerk. Diverse kerken voelden een apostolische taak om opnieuw dienstbaar te zijn aan de samenleving. Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk lag het accent op het welzijn van mensen in achterstandssituaties, terwijl gereformeerde en rooms-katholieke kerken zich daarnaast richtten op herkerstening/evangelisatie.²² Voor gereformeerde pioniers als J.M. van Krimpen waren humanisering met club- en buurtwerk en nieuwe gemeentevorming onlosmakelijk verbonden.²³ Steeds was het doel het herstellen van contact met arbeiders en armen.²⁴

²⁰ Jannet van der Spek, *De krimp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk* (Gorinchem: Narratio, 2010), 202.

²¹ Van der Spek, *De krimp voorbij*, 202.

²² Rob van Waarde, *Oog in oog: Missiologische studie naar de betekenis van de exposurebenadering in de stedelijke context* (Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2017), 14.

²³ Gerrit Jan van der Kolm, *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001), 61.

²⁴ Van der Spek, *De krimp voorbij*, 208.

2.1.1.1. Copernicaanse wending

In de jaren zestig vindt binnen de missiologie en de diaconale theologie een fundamentele verschuiving plaats, vaak aangeduid als de ‘copernicaanse wending’.²⁵ Deze ontstaat door twee ontwikkelingen. De eerste is het theologische inzicht van de (her)ontdekking van de humaniteit van het evangelie: het evangelie gaat niet enkel over de ziel, maar over “alle dimensies van het menselijke bestaan”.²⁶ De tweede was de ervaring van predikanten en pastores dat er veel geloof was onder buurtbewoners. De eenvoudige tweedeling van de gezonden gelovige buurtwerker en de ongelovige, ontvangende buurtbewoner bleek te simplistisch.²⁷ In de theologische reflectie leidt de wending tot een andere kijk op de klassieke zendingsdoelen van “beking en kerkplanting”.²⁸ Niet langer de buurtbewoner maar de buurtwerker wordt bekeerd.²⁹ Kerkplanting raakt uit beeld; in plaats daarvan komt de nadruk te liggen op humanisering van de samenleving en bevrijding van armen.³⁰ De gemeenschap die ontstaat wordt geen kerk genoemd -maar wat is zij dan wel?³¹ Van der Kolm spreekt hier van een “ecclesiologische patstelling”.³²

2.1.1.2. Theologische wortels

Deze verschuiving was binnen de zendingswetenschappen al eerder in gang gezet door de kritische reflectie op zending als pedagogische beweging. G. Warneck, grondlegger van de zendingswetenschap, stelt dat de nadruk van kerkplanting moet liggen op “inculturatie en contextualisering”.³³ Niet het voortbestaan van de zendende kerk staat centraal, maar het zendingsobject wordt zelf subject van kerk-zijn. Warnecks subjectverschuiving markeert de paradigmaverandering die van grote invloed is op de discussie over de plek van beking en gemeenschap in missionair en diaconaal werk.³⁴

Van der Kolm ziet de spanning samenkomen tussen twee polen. Aan de ene kant staat de radicale subjectverschuiving, weergegeven door de missioloog J.C. Hoekendijk. Zending, zegt Hoekendijk, vindt niet plaats tussen kerk en wereld, maar tussen Gods koninkrijk en de wereld. Hij verwijt de missiologie en de gevestigde kerk “een fixatie op de kerk die blind maakt voor wat er werkelijk gaande is in de wereld”.³⁵ Hoedemaker spreekt in dit verband zelfs van een “kruistocht tegen het ecclesiocentrisme”.³⁶ Het gaat Hoekendijk om het eschatologisch heilshandelen van God: Gods missie (*missio Dei*) is dat Zijn vrede komt. Van der Kolm constateert dat “het probleem van de verhouding tussen kerk en zending hier wordt opgelost door de kerk op te laten gaan in de zending”. Het gevolg is een “onmogelijke positie” voor kerk en

²⁵ Ibid., 193; Van Waarde, *Oog in oog*, 18.

²⁶ Van Waarde, *Oog in oog*, 15.

²⁷ Ibid., 5.

²⁸ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 34.

²⁹ Van Waarde, *Oog in oog*, 18: “The worker does not look at the ‘world’ from the perspective of ‘church’ (or diaconal organization) (...) The question becomes not ‘what can we give to the world’ (...) but ‘what can we receive from or maybe jointly discover with marginalized people and groups.’”

³⁰ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 34. “Centraal staat het heil van en voor de man en de vrouw op straat, in de fabriek, in de buurt, van mensen in de marginaliteit, niet het heil dat van de kerk uitgaat.”

³¹ Ibid., 26.

³² Ibid., 117.

³³ Ibid., 104.

³⁴ David J. Bosch, *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission* (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2011), 192.

³⁵ Bert Hoedemaker, “The Legacy of J. C. Hoekendijk,” *International Bulletin of Missionary Research* 19, no. 4 (1995): 167.

³⁶ Ibid., 166.

theologie, want het bestaan van de kerk is niet langer een gevolg van zending, maar wordt een “aparte categorie zonder betekenis.”³⁷ Aan de andere kant van de discussie staat de missioloog Donald McGraven, grondlegger van de ‘Church Growth Movement’. McGraven benadert zending vanuit een sociologische, antropologische en psychologische kijk. Hij heeft kritiek op missionaire of diaconale initiatieven als voorportaal voor de kerk (‘zendingsstations’). In plaats daarvan moet worden ingezet op contextuele gemeenschappen die uniform zijn in “klasse, taal, subcultuur”.³⁸ Van der Kolm stelt dat McGraven bijdraagt aan de verlamme ‘woord-daad’-discussie: niet woord (evangelisatie) of daad (diaconie) heeft het primaat van zending, maar contextuele gemeenschapsvorming: “Koinonia komt voor kerygma en diaconia”.³⁹

2.1.1.3. Van presentie naar ...?

In de jaren ’70 en ’80 ontstaat, mede vanuit de bevrijdingstheologie, de *Urban Mission*-beweging. Zending betekent hier “humanisering van de samenleving en bevrijding van armen”⁴⁰ met een nadruk op “incarnatie en kenosis”.⁴¹ Zending krijgt zo een diaconaal karakter. De kern vormt de exposurebenadering: de kerk brengt niet, maar treedt “in verbinding met de bewoners van achterstandswijken”.⁴² Kerkelijke zending krijgt daardoor het karakter van opbouwwerk, en er treedt een zekere professionalisering op. Het begrip ‘presentie’ komt op. Volgens Henk Witte hebben protestanten een te grote nadruk op *de inhoud* en *de boodschap* en is er een meer sacramentele benadering nodig. Daarin is de bemiddeling en het handelen van de pastores de drager van het heil.⁴³ Later werkt Andries Baart dit uit in zijn presentietheorie. In de praktijk seculariseert het begrip ‘presentie’ en komt het losser te staan van het oorspronkelijke missionaire discours.⁴⁴ Het vindt zijn weg naar het zorgdomein en inloophuizen. Ondanks alle bezinning lijkt er aan het begin van de 21^e eeuw in de praktijk van missionair-diaconale presentie een stilte te ontstaan. Van der Spek constateert een verstomd en verlegen theologisch gesprek over ecclesiologie en soteriologie. Alsof de missionair-diaconale praktijk nog altijd niet gekomen is van de Copernicaanse wending.⁴⁵

2.1.1.4. Diaconale opleving bij orthodox protestanten

Dit hoofdstuk begon met de hernieuwde aandacht voor de kerkelijke roeping voor de maatschappelijke marge. Bert Roor spreekt in zijn proefschrift *Heilzame Presentie* over een “missionaire en diaconale opleving” bij orthodox-protestantse christenen.⁴⁶ Daarbij lijkt de tegenstelling tussen de oecumenische en evangelicale benadering minder scherp te zijn. Dat heeft twee redenen. Allereerst komen er binnen orthodox-protestantse stromingen theologen die pleiten voor een integratie van *Missio Dei*-gedachte.⁴⁷ Een recent voorbeeld is de missioloog Stefan Paas in zijn boek *Vreemdelingen en Priesters*. Hij presenteert een missionaire vorm van

³⁷ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 118.

³⁸ Ibid., 123.

³⁹ Ibid., 124.

⁴⁰ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 34.

⁴¹ Ibid., 46.

⁴² Van Waarde, *Oog in oog*, 11.

⁴³ Van der Spek, *De krimp voorbij*, 146.

⁴⁴ Van Waarde, *Oog in oog*, 20.

⁴⁵ Van der Spek, *De krimp voorbij*, 193.

⁴⁶ Bert Roor, *Heilzame presentie: Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken* (Utrecht: Boekencentrum Academic, 2018), 43.

⁴⁷ Lesslie Newbigin, *The Gospel in a Pluralist Society* (Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1989).

kerk-zijn die haar minderheidspositie accepteert en niet doet aan een vals heroveringsideaal. In plaats daarvan is de christelijke gemeenschap “priesterlijk” aanwezig: zij representeert de mensheid bij God en, andersom. Hij benadrukt enerzijds het belang van de (presente) gemeenschap en accepteert anderzijds dat God buiten de kerk om werkt.⁴⁸ Een andere reden voor toenadering is dat de van oorsprong oecumenische initiatieven van vóór de eeuwwisseling ofwel a) zijn geseculariseerd of opgegaan binnen maatschappelijke zorgpartijen,⁴⁹ ofwel b) verdwenen zijn door een gebrek aan kerkelijke financiële steun of betrokkenheid.⁵⁰ Ook lijkt de vitaliteit in menskracht op dit moment vooral te vinden bij orthodox-christelijke stromingen, simpelweg omdat de meer oecumenische kerkelijke gemeenten en initiatieven ten dele zijn vergrijsd of gestopt. Mijn eigen ervaring is ook dat de van oorsprong orthodox-protestantse kerkelijke werkers en pioniers gaan werken bij de van oorsprong oecumenische initiatieven.

Met dit historisch overzicht is duidelijk geworden hoe klassieke zendingsdoelen (kerkplanting en bekering) missionair-diaconale gemeenschappen hebben gevormd.

2.1.2. Verlegenheid, gemeenschap en bekering

In deze paragraaf verken ik het effect van de historische ontwikkelingen op de onderwerpen ‘bekerings’ en ‘gemeenschap’. Ik maak daarbij gebruik van vier overzichtsbronnen.⁵¹

2.1.2.1. Verlegenheid

Het belangrijkste effect van de zogenaamde ‘copernicaanse wending’ van het zendingsbegrip is dat de verhouding tussen ‘zender’ en ‘gezonden’ en ‘subject’ en ‘object’ onduidelijk is geworden.⁵² Of een buurtbewoner nu ‘bekeert’ of de kerk ‘van de buurt leert’, steeds blijft het oude zendingsmodel overeind. Het subject van de kerk blijft de gezondene die zich richt op het object van de mens die ‘de wereld’ vertegenwoordigt.⁵³ Dit model lijkt niet meer houdbaar.

In haar onderzoek naar buurtplekken laat Van der Spek zien hoe er verlegenheid optreedt onder gezonden werkers om nog theologisch te duiden wat zij doen en wat er gebeurt.⁵⁴ Ook is er sprake van terughoudendheid om religieuze ervaringen te delen of blijk te geven van eigen theologische overtuigingen, omdat zij “kennelijk sterk lijden onder de verdenking” dat het gebruik van zulke taal voor machtsongelijkheid zorgt.⁵⁵ Daarnaast merkt Van der Spek op hoe het woord ‘kerk’ zo gevoelig ligt, dat er vrijwel geen kerkelijke buurtwerker gebruik durft te maken van het woord voor de nieuw ontstane gemeenschap.⁵⁶

Ook het soteriologische verhaal staat onder druk: want wat is redding? Paas constateert dat het *evangelicale* “piëtistisch bekeringsdrama” in praktijk van evangelicale buurtkerken is gaan

⁴⁸ Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters: Christelijke missie in een postchristelijke omgeving* (Utrecht: Boekencentrum, 2015), 217-243.

⁴⁹ Roor, *Heilzame presentie*, 25.

⁵⁰ Ibid., 27.

⁵¹ Zie voor deze vier bronnen: Gerrit Jan van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*; Jannet van der Spek, *De kramp voorbij*; Rob van Waarde, *Oog in oog*; en Annemiek de Jonge, *Als een madeliefje tussen de straatstenen: Soteriologische en ecclesiologische opvattingen van practitioners in evangelicale missionaire gemeenschapsvorming* (PhD diss., Theologische Universiteit Kampen, 2022).

⁵² Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 137.

⁵³ Thijs Tromp, *Kerk in de marge: Het diaconaat als inclusieve praktijk*, inaugurele rede, Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam, 16 oktober 2020, 2.

⁵⁴ Van der Spek, *De kramp voorbij*, 267.

⁵⁵ Ibid., 272.

⁵⁶ Ibid., 239.

schuren.⁵⁷ De normatieve hoop en verwachting onder missionair actieve christenen die hopen op bekering van een buurtbewoner, loopt spaak op de praktijk. De verlegenheid die Van der Spek eerder besprak, wordt nu ook zichtbaar in de *evangelicale* beweging: welke heil heeft het christelijk geloven eigenlijk voor moderne mensen?⁵⁸ En welke rol heeft de gezondene daar eigenlijk in? De Jonge constateert “fysieke en/of spirituele uitputting” als gevolg van de grote verantwoordelijkheid die komt kijken bij wie zicht ziet als ‘gezondene’ naar een verloren wereld.⁵⁹

Die missionaire verlegenheid leidt tot een “diaconalisering” van geloven. De sprakeloosheid over God geeft geloven vooral een ethisch karakter: op macroniveau door betrokkenheid bij ongelijkheid, op microniveau door aandacht voor eenzaamheid en armoede dichtbij. Van der Kolm noemt de nadruk op persoonlijke heiliging en het afkopen van schuldgevoelens als oorzaak voor deze diaconalisering, en niet een “werkelijke toewending” naar mensen in nood.⁶⁰

2.1.2.2. Gemeenschap

Zending zoekt altijd gemeenschap, hoe je die gemeenschap ook noemt.⁶¹ De theologische vraag is alleen: is die gemeenschap ook kerk? In de buurtkerk waar ik werkte was geen onderscheid tussen ‘gelovigen’ en ‘niet-gelovigen: iedereen kon “huisgenoot” worden.⁶² Maar dat riep ook vragen op: want is er, naast die gemeenschap van huisgenoten dan nog een ‘verborgen’ kerkgemeenschap van gedoopten? Hoe breed ‘kerk’ ook wordt gedefinieerd, in de praktijk ontstaat steeds een concentrisch model met een kern van ‘gelovigen’ en daaromheen een gemengde groep.⁶³ Om de opvattingen over gemeenschap te duiden, selecteerde ik vier ecclesiologische modellen die de verhouding tussen kerk, gemeenschap en buurt tonen.⁶⁴

I. Van kerkgemeenschap naar buurtgemeenschap

Het eerste model is geënt op Hoekendijks “kerk binnenstebuiten”:⁶⁵ een buurtgemeenschap die geen kerk is. Vaak zijn er rituelen,⁶⁶ maar coördinatoren zijn terughoudend om dit té kerkelijke in te kleuren.⁶⁷ Maar heeft het nog iets met ‘kerk’ te maken als het niet meer over het christelijk geloof gaat?⁶⁸ Soms wordt, in lijn met de volkskerkgedachte, de hele buurt als kerk gezien.⁶⁹ De grenzen worden zo opgerekt dat iedereen tot de christelijke gemeenschap behoort. Karl Rahner wordt in dit verband genoemd met zijn term ‘anonieme christen’.⁷⁰ Missionaire initiatieven, zoals veel PKN-pioniersplekken, spreken over ‘gemeenschap’ en ‘verbinden’, maar zijn zoekend naar de expliciteit van het christelijke karakter.⁷¹

⁵⁷ Stefan Paas, *Vrede op aarde: Heil en redding in deze tijd* (Utrecht: Kok Boekencentrum Uitgevers, 2023), 53.

⁵⁸ Ibid., 239.

⁵⁹ De Jonge, *Als een madeliefje*, 271.

⁶⁰ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 183

⁶¹ Ibid., 28; Van der Spek, *De kramp voorbij*, 207

⁶² Ik ontwikkelde hiervoor een nieuw lidmaatschapsmodel van ‘huisgenoten’ en ‘reisgenoten’.

⁶³ De Jonge, *Als een madeliefje*, 186.

⁶⁴ Zie Paas, *Vreemdelingen en priesters*, 61-100; Van Waarde, *Oog in oog*, 31-42; Van der Spek, *De kramp voorbij*, 293.

⁶⁵ Johannes Christiaan Hoekendijk, *Kerk binnenstebuiten* (Amsterdam: W. ten Have, 1964).

⁶⁶ Van der Spek, *De kramp voorbij*, 301.

⁶⁷ Maarten Noordzij en Thijs Tromp, *Het inloophuis als plaats van zinverving: Een onderzoek naar de zingevingdimensie in de praktijk van inloophuizen* (Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit, 2023), 42, 50.

⁶⁸ Van der Spek, *De kramp voorbij*, 298.

⁶⁹ Paas, *Vreemdelingen en priesters*, 62.

⁷⁰ Ibid., 67.

⁷¹ Ibid., 72.

II. Vanuit de kerk er zijn voor en in de buurt

Het tweede model wil geen nieuwe kerkgemeenschap starten, maar goed doen vanuit de kerk. Van Waarde ziet dit model terug bij wat Roor eerder ‘Nieuw Diaconaat’ noemde. Een “coöperatieve” *ministry* waar vanuit de kerk diaconaal samenwerkt met mensen in nood, zoals Stichting Present.⁷² Hij spreekt over de kerkelijke middenklasse die zich verbindt met achterstand. Het doel is niet om te komen tot een nieuwe kerkelijke gemeenschap, maar om, opnieuw geïnspireerd door de *Missio Dei*-gedachte, mee te werken aan de komst van Gods koninkrijk. Het is een klassiek begrip van diaconaat.⁷³ Diaconale presentie heeft een tweeledig doel: hulp en bijstand aan wie geen helper heeft, maar ook ‘omgekeerde bekering’. Zo stelt Roor dat diaconaal handelen voor de kerk een leeromgeving kan zijn.⁷⁴

III. Madeliefje tussen de straatstenen

Een derde, neo-anabaptistisch, model ziet de kerk als een kleine, getuigende gemeenschap aan de marge van de samenleving.⁷⁵ Dit is bijvoorbeeld zichtbaar bij Stuart Murray en Urban Expression. Er wordt actief gestreefd naar een contextueel gewortelde gemeenschap. De kerk is niet instrumenteel, maar sacramenteel: de gemeenschap is een teken van Gods koninkrijk. “Als een madeliefje tussen de straatstenen”, schrijft een betrokkene.⁷⁶ Deze visie omarmt de radicale *Missio Dei*: God werkt al in de wereld, vooral onder machtelozen. Toch laat recent onderzoek zien dat dit model in de praktijk complex is. In een radicaal inclusieve gemeenschap kunnen impliciete verwachtingen zijn van bekering die niet uitkomen.⁷⁷

IV. Kerk met de buurt

Het laatste model lijkt op het klassieke *church growth*-model: de kerk heeft een instrumenteel karakter. Kleine, toegewijde gemeenschappen, *missional communities*, leggen relaties met hun omgeving. Het is een soort ‘missionaire taskforce’ die geroepen is om nieuwe discipelen te maken. Net als bij McGraven is het niet de restauratiegedachte die dit model drijft, maar een missionair verlangen. Toch blijkt in de praktijk dat het idealistische karakter van de *missional communities* een constante druk kan geven aan kernbetrokkenen in hun contact met wijkbewoners.⁷⁸

2.1.2.3 Bekering

Vanouds is bekering een zendingsdoel. Maar wat betekent bekering bij missionair-diaconale presentieplekken na alle veranderingen in het zendingsbegrip?⁷⁹ En wat is bekering? Gaat het om innerlijke transformatie of om de overgang naar een nieuwe sociologische groep, bevestigd in de doop? Ik onderscheid opnieuw vier posities.

⁷² Van Waarde, *Oog in oog*, 34.

⁷³ H. van Well en Sake Stoppels, “De definitie opnieuw beschouwd,” in *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, ed. H. Crijns e.a. (Kampen: Kok, 2004), 392. Definitie: “het handelen vanuit en door kerken (...) gericht op (...) lijden en maatschappelijke nood van individuen en groepen (...) en het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving”

⁷⁴ Roor, *Heilzame presentie*, 19.

⁷⁵ Paas, *Vreemdelingen en priesters*, 73.

⁷⁶ De Jonge, *Als een madeliefje*, 19.

⁷⁷ Ibid., 197.

⁷⁸ Ibid., 154, 181.

⁷⁹ Bosch, *Transforming Mission*, 500.

1. **Bekering binnenstebuiten**

De eerste visie is geënt op Hoekendijks *Kerk binnenstebuiten*: bekering vindt plaats bij de gezondene. Wanneer de ander niet langer het ‘object van verovering’ is, draaien de rollen om. Bekering gebeurt bij de werker die zich zonder oordeel opent voor de leefwereld van gemarginaliseerden. De werker bekeert zich naar de buurtbewoner. De spiritualiteit ligt in het spanningsveld van deze omkering.⁸⁰

2. **Bekering als hermeneutisch dialoog**

De tweede visie benadrukt de dialoog. “Deze bekering ontstaat(...) niet alleen in het luisteren (...) maar ook is de partner daar zelf in betrokken.”⁸¹ Present buurtwerk betekent niet ‘zwijgen’. Want: “de werker dient met mensen het gesprek over het evangelie aan te gaan om zo (...) tot nieuwe betekenis te komen”. Dat is een “hermeneutische benadering”⁸² die vraagt om “evangelisatie als conversatie”.⁸³ Anders blijft het eenrichtingsverkeer: de niet-christen deelt haar leven, maar de christen brengt zichzelf niet in. Vervolgens kunnen “christenen (...) onderling ontroerd zeggen dat God zo overduidelijk bezig is met mevrouw X, terwijl mevrouw X zelf zegt dat zij absoluut niet in God gelooft”.⁸⁴

3. **Bekering als heilzame transformatie**

Een derde visie komt van Van Waarde. Hij vraagt aandacht voor heilzame transformaties bij buurtbewoners.⁸⁵ Hij ziet het verlangen dat bij bewoners wordt gewekt als het verlangen om te bestaan in de ogen van de ander en zo ook in de eigen ogen.⁸⁶ Hij gebruikt hiervoor de icoontheologie: het icoon kijkt terug en werkt zo transformerend. Die ‘blik’ van de Ander, verwijst naar God en geeft bewoners ruimte.⁸⁷ Er ontstaan “interesse” en “lege momenten” die ruimte geven aan het verstaan van God.⁸⁸ “Schematisch” verbindt hij de beroepskracht aan het icoon, en de bewoner aan degene die kijkt.⁸⁹ Zijn beeld is sterk, maar roept vragen op wanneer hij, met Baarts’ woorden, de relatie tussen werker en bewoner “een kwalitatief hoogstaande relatie” noemt.⁹⁰ Wordt de relatie zo niet te zwaar belast?

4. **Bekering als ‘christen’ worden**

De vierde visie is een “pilaar van het evangelicalisme”⁹¹ Waar de christelijke gemeenschap instrumenteel wordt benaderd, is bekering het te spelen muziekstuk. Paas ziet de wortels in het pietisme.⁹² Eerst lag de nadruk daarbij op een “emotionele crisis” die leidde tot een ervaring van “redding van zonde en verzoening van persoonlijke schuld”, later is dat binnen *mainstream* evangelicalisme verschoven naar een “*rational acceptance of doctrine*”.⁹³ Paas

⁸⁰ Van der Spek, *De kramp voorbij*, 146.

⁸¹ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 215.

⁸² Van der Spek, *De kramp voorbij*, 166.

⁸³ Paas, *Vrede op aarde*, 259.

⁸⁴ Ibid., 260.

⁸⁵ Van Waarde, *Oog in oog*, 97.

⁸⁶ Ibid., 107.

⁸⁷ Ibid., 112.

⁸⁸ Ibid., 149, 115, 116.

⁸⁹ Ibid., 119.

⁹⁰ Ibid., 79.

⁹¹ De Jonge, *Als een madeliefje*, 41.

⁹² Paas, *Vrede op aarde*, 58.

⁹³ De Jonge, *Als een madeliefje*, 80.

constateert dat er op dat punt verlegenheid is.⁹⁴ In de missionair-diaconale presentieplekken leidt het soms tot emotionele uitputting omdat het doel (beking van een niet-christen) altijd om meer inzet vraagt.⁹⁵ Of tot spanning in een team omdat er verschil van opvatting is van dat doel,⁹⁶ of tot verlegenheid en deceptie omdat er in de postchristelijke context nauwelijks iemand dit bekingsschema doorloopt.⁹⁷

2.1.2.4 Gemeenschapsvorming en beking als mysterie

De theologische bezinning van de afgelopen 75 jaar heeft de vraag naar de klassieke zendingsdoelen van kerkplanting en beking op scherp gezet. Hierboven werd duidelijk hoe er een brede waaier aan opvattingen is ontstaan met betrekking tot beking en gemeenschap. Op de achtergrond speelt een andere vraag: hoe wordt God voor mensen vandaag verstaanbaar? “Mensen stuiten op de aanwezigheid van het transcendente als op het ‘*mysterie dat zicht toont in een om ieder zijnde bekommerde doordringing van alle werkelijkheid*’”, zo citeert van Waarde de systematisch theoloog T. den Hoogen.⁹⁸ Met het benoemen van God als mysterie brengt Van Waarde in mijn ogen woorden iets belangrijks naar voren. Los van alle modellen, speelt hier de vraag hoe het mysterie van Gods aanwezigheid in een seculiere cultuur begrepen wordt. In een kort intermezzo dat nu volgt schets ik die seculiere cultuur. Daarmee maak ik ook een brug naar het tweede deel van dit theoretisch kader, wanneer ik kijk naar mystagogie.

2.2 Secularisatie en beking

Het is niet toevallig dat de klassieke zendingsdoelen juist na de Tweede Wereldoorlog onder druk komen te staan. Beide staan onder spanning door het proces van secularisatie. In deze paragraaf verken ik de gevolgen daarvan.

2.2.1 Secularisatie

Paas beschrijft ‘secularisatie’ met drie begrippen.⁹⁹ *Post-christendom* verwijst naar het verlies van de dominante positie van het christendom: de kerk verliest invloed in het publieke domein en geloof wordt privé. Met *post-christelijk* duidt hij op hoe christelijke overtuigingen plaats hebben gemaakt voor exclusief humanisme, atheïsme of een nieuw religieus bewustzijn. Postmodern verwijst naar een pluriforme, relativistische en hyperindividuele tijd; al past laatmodern beter bij het verlichtingsnarratief waarin mensen ‘vroeger dom waren en nu verlicht’.

Volgens Charles Taylor is het kenmerk van onze seculiere tijd dat mensen de smaak voor het transcendente zijn kwijtgeraakt.¹⁰⁰ Wat eens vastgeklonken was aan een transcendente God, zoals waarheid, wijsheid en betekenis, is losgeraakt en binnen het bereik van menselijke mogelijkheden gekomen. We kunnen ons een orde voorstellen zonder een transcendente

⁹⁴ Paas, *Vrede op aarde*, 227.

⁹⁵ De Jonge, *Als een madeliefje*, 151.

⁹⁶ Ibid., 239.

⁹⁷ Johannes Riphagen, *Church-in-the-Neighbourhood: A Spatio-Theological Ethnography of Protestant Christian Place-Making in the Suburban Context of Lunetten, Utrecht* (PhD diss., Vrije Universiteit Amsterdam, 2021), 195. Riphagen spreekt over de “next-step”-verlamming.

⁹⁸ Van Waarde, *Oog in oog*, 115.

⁹⁹ Stefan Paas, “Post-Christian, Post-Christendom, and Post-Modern Europe: Towards the Interaction of Missiology and the Social Sciences,” *Mission Studies* 28, no. 1 (2011): 3–25.

¹⁰⁰ Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007), 43.

God.¹⁰¹ We leven in een “immanent kader”, toegankelijk via de natuurlijke orde, en niet langer in een “transcendent kader”, dat toegankelijk is via het bovennatuurlijke. Spreken over God wordt als een onmogelijkheid ervaren; of enkel via de natuurlijke orde, via het ‘zelf’. Taylor beschrijft dit via het contrast tussen het vroegere poreuze zelf, open voor transcendente beïnvloeding, en het moderne omsloten zelf.¹⁰² Wat eens transcendent was — zoals God — is nu ‘omsloten’ in de menselijke belevingswereld.¹⁰³ Het project dat in gang is gezet, stelt dat “het ene noodzakelijke” niet gevonden hoeft te worden via een herstel van het transcendente kader, maar door begrippen te herdefiniëren in zuiver immanente termen.¹⁰⁴ Het omsloten zelf maakt het bovendien moeilijker om deel te zijn van gemeenschappen.

2.2.2 Beking en gemeenschap

Aan het slot van zijn boek bespreekt Taylor beking als het doorbreken van het immanente kader.¹⁰⁵ Beking doet zich daarbij niet voor als een ‘bovennatuurlijke ervaring’ en vlucht naar een oude transcendente orde. Dat is volgens hem een nostalgische kijk op religie. Kijkend naar zowel klassieke als moderne bekingsverhalen stelt Taylor dat beking te vaak is opgevat als ‘excaratie’, waarbij gedaan wordt alsof een spirituele overgang boven- of buitennatuurlijk zou zijn.¹⁰⁶ Maar transcendentie loopt altijd via incarnatie, kortom via het immanente. Anders gezegd: in de bekingsverhalen van mystici is sprake van spiritualiteit die ingebed is in het immanente leefkader, dat zij omvat maar tegelijk ook disruptief overstijgt. Het gaat om een beweging van een immanent, therapeutisch perspectief naar een spiritueel perspectief. Daar is nieuwe taal voor nodig die “resoneert”.¹⁰⁷ Taylor constateert dat veel moderne bekeerlingen dichters, schrijvers en kunstenaars zijn, omdat juist zij tegen de grenzen van de immanente taal en orde aanlopen en aangetrokken worden tot het heilige en het mysterieuze.¹⁰⁸ Vaak ervaren zij een plotselinge “volheid”, een “epifanie”.¹⁰⁹ Het gaat niet om een subjectieve beleving, maar om een ‘in contact staan met de werkelijkheid buiten het zelf’, waarin ‘het transcendente karakter van de werkelijkheid (objectief) wordt ervaren’.¹¹⁰ Er valt meer te zeggen over Taylors kijk op beking, maar voor nu is het belangrijk om te constateren dat de effecten van het secularisatieproces, gevolgen hebben voor de manier waarop (a) God ter sprake komt, (b) de betekenis van beking wordt verstaan en (c) de mate waarin mensen zich kunnen geven of betrokken kunnen raken bij gemeenschappen. Met dat laatste punt worden ‘beking’ en ‘gemeenschap’ met elkaar verbonden. Het feit dat mensen zelf hun gemeenschappen kiezen, verkleint de transformatieve mogelijkheden. Volgens Taylor is het herstel van de ongekozen gemeenschap de kern van waar de “religieuze transformatie op gericht is; het terugvinden van eenheid en het herstel van gemeenschap, *communio*.”¹¹¹

¹⁰¹ Taylor, *A Secular Age*, 712. “Het ligt echter in de aard van een onafhankelijke, immanente orde dat we ons haar kunnen voorstellen zonder naar God te verwijzen.”

¹⁰² Ibid., 71.

¹⁰³ Gerben Heitink, *Golfslag van de tijd: De invloed van de tijdgeest op de praktijk van kerk en theologie* (Kampen: Kok, 2007), 255.

¹⁰⁴ Taylor, *A Secular Age*, 424.

¹⁰⁵ Ibid., 949.

¹⁰⁶ Ibid., 965. In het Nederlands is het vertaald met “vervreemding van het lichaam”.

¹⁰⁷ Ibid., 985-987.

¹⁰⁸ Ibid., 954.

¹⁰⁹ Ibid., 949. In het Nederlands is het vertaald met “openbaring”, al dekt dat niet helemaal de lading.

¹¹⁰ Iemke P. Epema, *Niets gaat ooit verloren: Transcendentie en transformatie in het denken van Charles Taylor* (Middelburg: Skandalon, 2018), 176.

¹¹¹ Epema, *Niets gaat ooit verloren*, 315.

2.2.3 Mystiek en bekering

Dat Taylor bekering bespreekt via mystici is niet toevallig. Hij is geïnspireerd door katholieke theologen zoals Karl Rahner.¹¹² Hun denken sluit aan bij de manier waarop bekering besproken wordt als een mogelijkheid van een ‘epifanie van volheid’, die ook voor moderne mensen, opgesloten in een immanent kader, een mogelijkheid blijft. Net als Taylor heeft Rahner aandacht voor mystiek. Rahner zelf was ervan overtuigd dat de mystieke weg de enige mogelijke weg voor het christelijk geloof zou blijken. Bekend is zijn uitspraak dat “de vrome christen van morgen ofwel een mysticus zal zijn, iemand die iets heeft ‘ervaren’, of hij zal er niet meer zijn”.¹¹³ Volgens Rahner is de mens een *capax Dei* en van zichzelf open voor de “eindeloze horizon” van transcendentie.¹¹⁴ Kortom in een wereld die opgesloten zit in een immanent kader komt het aan op de innerlijke mystieke ervaring. Maar hoe wordt die weg bewandeld? Mystagogie, zegt Rahner. Een inwijding in het geheim van God. Wie in een seculiere tijd het immanente wil overstijgen, moet worden begeleid. In de volgende paragraaf bespreek ik deze mystagogische aanpak.

2.3 Mystagogie

In haar reflectie op missionair-diaconale presentieplekken citeert Van der Spek Dietrich Bonhoeffer over de *disciplina arcani* waarmee hij een pleidooi hield voor terughoudendheid in het spreken over het christelijk geheim. Van der Spek: “Voor de theologie betekent het dat er alleen in eigen huis met eigen huisgenoten gesproken wordt over het geheim van het evangelie en de wereld in het licht van dat evangelie”.¹¹⁵ Maar wat nu als dat ‘eigen huis’, zoals bij missionair-diaconale plekken, open staat voor iedereen? De *disciplina arcani* uit de Vroege Kerk maakte deel uit van de mystagogie. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw staat dit opnieuw in de belangstelling als antwoord op de secularisatie. Maar wat is mystagogie?

2.3.1 Spiritualiteitsstudies en omvorming

In zijn *Handboek spiritualiteit* beschrijft Kees Waaijman dat het materiële en formele object van de spiritualiteitsstudie gaat over “het godmenselijk betrekkingen gebeuren als omvorming”.¹¹⁶ Voor dit onderzoek richt ik mij vooral op ‘omvorming’.

Met ‘omvorming’ brengt Waaijman de kernbegrippen van spiritualiteit samen: spiritualiteit heeft een innerlijke logica van vorming.¹¹⁷ Die vorming kent meerdere lagen: 1) schepping door God, 2) hervorming van het misvormde, 3) groei naar gelijkvormigheid met God, 4) eenwording in liefde tussen God en mens, en 5) de uiteindelijke voltooiing in heerlijkheid. Voor Waaijman is bekering geen overgang tussen religies, maar onderdeel van een doorlopend omvormingsproces waarin ieder mens — bewust of onbewust — staat. In de Bijbel verwijst ‘keren’ (*sjoev*) of omkeren/

¹¹² Epema, *Niets gaat ooit verloren*, 214.

¹¹³ Harvey D. Egan, “The Mystical Theology of Karl Rahner,” *The Way* 52, no. 2 (April 2013): 51.

¹¹⁴ Daniel P. Horan, “A Rahnerian Theological Response to Charles Taylor’s *A Secular Age*,” *New Blackfriars* 95, no. 1055 (January 2014): 38.

¹¹⁵ Van der Spek, *De kramp voorbij*, 199.

¹¹⁶ Kees Waaijman, *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden* (Kampen: Kok / Carmelitana, 2000), 310.

¹¹⁷ *Ibid.*, 452.

bekeren (*tesjoeva*) naar een terugkeer naar en van God als oorsprong en een verandering in bewustzijn (*metanoia*) van de “oneindige barmhartigheid” van God.¹¹⁸

Wanneer is er sprake van omvorming? Spirituele tradities vragen altijd om kritische onderscheiding (diakrisis): een reflectie op het proces van omvorming. Spiritualiteit wordt een “warboel” als zulke reflectie ontbreekt. Klassiek vraagt dat om de Schrift en de traditie. Zoals een geldwisselaar munten op echtheid en waarde onderzoekt, zo moet het ‘goud’ van het vormingsproces worden getoetst: is de munt écht, wiens afbeelding draagt zij, is de munt wettig geslagen en heeft zij het juiste gewicht?¹¹⁹ Waaijman ziet in deze vier vragen het methodologisch ontwerp van de spirituele discipline. Zij gaat over 1) het onderscheiden van de weg van God, 2) het interpreteren van die weg 3) het plaatsen van die weg in het ‘gemeenschappelijk weten’ en 4) het vaststellen en het begeleiden van mensen op de leerweg, ofwel: de mystagogie.¹²⁰ Mystagogie gaat dus over begeleiding (*‘agogie’*) in de “groei in godsbetrokkenheid” (*‘mysterie’*), als deel van iemands weg van omvorming en onderscheiding.¹²¹

2.3.2 Mystagogie

De herintroductie van de term ‘mystagogie’ — onder meer door Karl Rahner — hangt samen met het Tweede Vaticaans Concilie.¹²² In een poging om de kerk ‘bij de tijd’ te brengen, zochten invloedrijke theologen naar herbronning, onder andere in de Vroege Kerk. Voor ik inga op de betekenis van mystagogie vandaag, schets ik kort de historische achtergrond van de term.

2.3.2.1 Mystagogie en de vroege kerk

De term mystagogie verwijst naar het agogische proces van inwijding in een mysterie en was een bekend verschijnsel uit de hellenistische wereld.¹²³ In de vroege kerk sprak Clemens van Alexandrië (ca.150-225) als eerste van mystagogie.¹²⁴ Toch ligt het ‘hoogtepunt’ van de mystagogie van de kerkvaders enkele eeuwen later bij de kerkvader Ambrosius van Milaan (339–397).¹²⁵ Nadat het christendom staatsgodsdienst geworden was, kreeg de kerk te maken met groeiende interesse in het catechumenaat.¹²⁶ In de balans tussen openheid en ‘bewaken van geloofsgeheimen’ (*disciplina arcani*) groeit het mystagogische aspect: terwijl de beginnende catechumeen ‘regulier’ onderwijs krijgt, is er speciaal onderwijs voor de gevorderde catechumeen, namelijk degene die de doop onderging.¹²⁷ Pas ná deze ervaring volgt het mystagogisch onderwijs.¹²⁸ De onderliggende gedachte is dat het teken iets doet dat niet door kennisoverdracht in het onderwijs gegeven kan worden.¹²⁹ Hoewel dat in de Vroege Kerk sterk

¹¹⁸ Ibid., 459.

¹¹⁹ Ibid., 484.

¹²⁰ Ibid., 559-561.

¹²¹ Ibid., 580, 858.

¹²² De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 59.

¹²³ Karla Pollmann, “Mystagogy in St. Augustine: Rhetoric, Exegesis, and Liminality,” in *Seeing through the Eyes of Faith: New Approaches to the Mystagogy of the Church Fathers*, ed. Paul van Geest (Leuven-Dudley: Peeters Publishers, 2016), 138.

¹²⁴ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 50.

¹²⁵ Pollmann, “Mystagogy in St. Augustine,” 138.

¹²⁶ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 52.

¹²⁷ Ibid., 54. Zie ook Van Geest, *Seeing through the Eyes of Faith*, 12.

¹²⁸ Van Geest, *Seeing through the Eyes of Faith*, 10; De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 56; Pollmann, “Mystagogy in St. Augustine,” 138. Augustinus benadrukte dat het geen zin heeft om te onderwijzen voor de ervaring.

¹²⁹ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 55. Symbolisch realisme betekent dat het symbool zelf iets bewerkt, in plaats van dat het slechts verwijst. “In deze uitleg, de mystagogische catechese, worden

verbonden is aan het bekeringsproces van een catechumeen, is bij Ambrosius' leerling Augustinus al zichtbaar wat moderne theologen zijn gaan zien als mystagogie: dat het niet alleen gaat om de liturgische of sacramentele inwijding in de kerk of het christelijk geloof, maar evenzo om alle ervaringen van 'liminaliteit' waarin mensen God op het spoor komen.¹³⁰

2.3.2.2 Mystagogie in de 20^e eeuw

Bij de herintroductie van 'mystagogie' verbreedt Rahner het begrip.¹³¹ Voor hem gaat mystagogie niet enkel over de begeleiding van de mystieke ervaring, maar over de "inwijding in het geheim van het eigen bestaan". Het probleem is volgens hem dat mensen God niet meer ervaren: de kerkelijke God staat te ver af van het dagelijks leven. Tegen de achtergrond van de antropologische wending pleit hij voor een mystagogische kerk die mensen helpt het transcendente in het alledaagse te ontdekken, via grenservaringen waarin het mysterie als God kan worden ervaren.¹³²

Waaijman onderscheidt bij Rahner drie fasen in het mystagogisch proces: (1) het ontgrenzen van het menselijk bestaan, zodat de mens openstaat voor het godsgeheim en zich "*bewust worden van zichzelf, hun eigen leven en het goddelijke geheim dat in dit leven zichtbaar kan worden.*"¹³³ (2) de inleiding in Gods genadige nabijheid in Christus, waarin via een "mystiek-dialogisch proces"¹³⁴ een oriëntatie op God groeit; en (3) de inwijding in de geloofsgemeenschap, waarin de eigen roeping en plaats worden onderscheiden.¹³⁵

Na Rahner wint het begrip 'mystagogie' terrein, vooral in de godsdienstpedagogiek,¹³⁶ de liturgische beweging, de bijbelse theologie en de spiritualiteitsstudie. "Mystagogie", zegt Waaijman, "onderscheidt zich van geloofsoverdracht, in welke vorm dan ook. In de mystagogie brengt men iemand geen inhoudelijke kennis bij, maar wordt de reeds aanwezige beleving geïnterpreteerd, of liever: 'doorzichtig gemaakt tot op de ervaring van het mysterie, het geheim dat God is.'" Hij geeft vervolgens deze definitie: "Mystagogie is het begeleiden (*agein*) van een inwijdeling (*mustes*) bij zijn initiatie in het geheim (*musterion*) van wat uitwendig voltrokken werd."¹³⁷ Met dat 'uitwendig voltrokken' doelt hij op dat wat iemand gelezen, gezien of meegemaakt heeft. Een 'inwijdeling' zoekt toegang tot wat hij ervaren heeft. Dit is de kern van geestelijke begeleiding: er wordt geen nieuwe kennis aangereikt, maar de mystagoog helpt — "als een vroedvrouw (*maieut*)" — de eigen ervaring te verstaan.¹³⁸

2.3.3 Mystagogie in werking

Waar Rahners ideeën lang nauwelijks concreet werden uitgewerkt,¹³⁹ vormt het werk van Annemiek de Jong-van Campen een belangrijke uitzondering. Zij onderzoekt hoe mystagogie in

de rituelen voorgesteld als een sluier waarachter God zichtbaar is. God zelf heeft deze sluier doorzichtig gemaakt voor de gelovigen opdat zij de betekenis van de riten ervaren."

¹³⁰ Ibid., 139-140.

¹³¹ Waaijman, *Spiritualiteit*, 580.

¹³² De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 59. Rahner was hierin als Jezuiet sterk gevormd door de Ignatiaanse spiritualiteit.

¹³³ Ibid., 61.

¹³⁴ Waaijman, *Spiritualiteit*, 583.

¹³⁵ Waaijman, *Spiritualiteit*, 581-585.

¹³⁶ Toke Elshof, "Mystagogie in religieuze educatie," *Tijdschrift voor Theologie* 56, no. 1 (2016): 51-69

¹³⁷ Waaijman, *Spiritualiteit*, 858.

¹³⁸ Ibid., 860.

¹³⁹ Eric Pickerill, *The Secular Mystique: Mysticism and the Future of Faith in the West* (MA thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2013), 20.

de praktijk werkt en beschrijft het als een “paradigma voor de hele (pastorale) praxis”.¹⁴⁰ In wat volgt bespreek ik haar uitwerking van het concept in relatie tot praktijken.

De Jong-van Campen vat mystagogie op als een proces van ‘inwoning en omvorming’.¹⁴¹ ‘Omvorming’ kwam al terug in de spiritualiteitsstudies en verwijst naar de uitwendige kant van verandering. Met ‘inwoning’ doelt zij op Rahners eerste fase: de ontdekking dat de mens zelf een plaats is waar (het mysterie van) God is. Zij constateert dat de mystagogische literatuur vooral aandacht heeft voor de mystagoog, en maar weinig voor de myste zelf. Vanuit de mystagoog is mystagogie de “praxis van bemiddeling van de geloofstraditie”.¹⁴² In haar onderzoek brengt ze het perspectief van de myste zelf in beeld, toegepast op liturgie, catechese, pastoraat en diaconaat.

2.3.4 Missionair-diaconale presentie en mystiek

Nu mystagogie is geschetst, kan de verbinding met de missionair-diaconale praktijk worden gelegd. Volgens Waaijman raakt spiritualiteit bij het gewone leven aan fundamentele menselijke ervaringen, met barmhartigheid als basale vorm daarvan.¹⁴³ De relatie tussen mystiek en missionair-diaconale presentieplekken is vaker verkend, vaak rond spiritualiteit van solidariteit of de verbinding tussen lijden, mystiek en spiritualiteit.¹⁴⁴ De kritiek is echter dat ‘mystiek’ in diaconale contexten snel mystificerend of verhullend werkt.¹⁴⁵ Ook De Jong -van Campen heeft geprobeerd mystagogie binnen diaconaat te betrekken, maar concludeerde dat haar praktijkonderzoek onvoldoende basis bood. Door het ontbreken van begeleiding bleven de aanzetten tot mystagogie “embryonaal” en leverden zo weinig data op.¹⁴⁶ Dat betekent volgens haar niet dat er geen relatie tussen mystagogie en diaconaat is, maar dat die relatie minder vanzelfsprekend is.

2.3.4.1 Diaconale mystagogie

Voor Henk Meeuws is deze conclusie aanleiding voor zijn proefschrift: hoe wordt een mens door *caritas*¹⁴⁷ ingewijd in het mysterie van God? Hij stelt dat diaconie vaak wordt gezien als extern werk van de kerk (van binnen naar buiten),¹⁴⁸ waardoor het geloofsopbouwend potentieel en de betekenis voor het kerk-zijn niet wordt erkend.¹⁴⁹ Wil de kerk leren wie ze is dan moet ze diaconaat zien als een inwijding in het geheim van God. Diaconaat is niet vanzelfsprekend mystagogisch maar heeft wel een mystagogisch potentieel wanneer er “mystagogische ontvankelijkheid” is bij een begeleider en een “expliciet (christelijk) spiritueel referentiekader”.¹⁵⁰ Precies dat ontbreekt vaak: geloofsgemeenschappen zijn zelf zo door secularisatie gevormd dat dit referentiekader ontbreekt. Maar, zegt Meeuws met Rahner, was de nieuwe mystagogie niet juist bedoeld voor de geseculariseerde mens?¹⁵¹

¹⁴⁰ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 68.

¹⁴¹ Ibid., 81.

¹⁴² Ibid., 83.

¹⁴³ Waaijman, *Spiritualiteit*, 22,88.

¹⁴⁴ Van Waarde, *Oog in oog*, 137-138.

¹⁴⁵ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 227.

¹⁴⁶ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 135-137.

¹⁴⁷ Meeuws, *Diaconie*, 67. Meeuws pleit voor het spreken over ‘caritas’ in plaats van ‘diaconie’.

¹⁴⁸ Ibid., 32-38.

¹⁴⁹ Ibid., 40-41. Meeuws’ frustratie is mede gericht op de herbezinning in de katholieke kerk.

¹⁵⁰ Ibid., 369-371.

¹⁵¹ Ibid., 372.

Meeuws maakt vervolgens een omkering: wat als de diaconale gemeenschap zelf de myste is, en het diaconale handelen de mystagoog? Met andere woorden: wat als de mystagoog geen persoon is, maar een mystagogische vorm?¹⁵² Hij pleit voor een diaconale mystagogie waarin de geloofsgemeenschap zelf het subject is van een mystagogisch proces.¹⁵³ Daarbij verwijst hij naar de nieuwe vormen van diaconale gemeenschappen onder *evangelicals*. In deze nieuwe vormen van kerk-zijn in de marge draait het om de *outside-in* benadering: door een diepe integratie in een bepaalde buurt of cultuur wordt de kerk binnenstebuiten ontdekt als deel van die cultuur of buurt.¹⁵⁴

2.3.4.2 Kritische reflectie op diaconaat en mystagogie

Hoewel ik de kritische reflectie van Meeuws op de rol van het diaconaat herken, blijft zijn voorstel naar mijn indruk steken in een binnenkerkelijk gesprek. Juist in de *outside-in* benadering is de kerk zelf een middel om de geseculariseerde mens — vaak buiten het bereik van de geloofsgemeenschap — in te wijden in het geheim van God. Mijn indruk is dat zijn toepassing van mystagogie het binnen-buiten schema in stand houdt door de focus op de kerkelijke vrijwilliger of de geloofsgemeenschap als subject van het mystagogisch proces. Hoewel het waar is dat secularisering niet stopt bij de kerkdeuren en iedereen raakt, blijft voor mij de vraag liggen wat er gebeurt bij wie betrokken raakt bij zo'n gemeenschap. Hier proef ik iets vergelijkbaars als bij Van Waarde: de relatie tussen mystiek, mystagogie en diaconaat worden primair betrokken op het proces van de gever (kerk, geloofsgemeenschap, vrijwilliger) richting de ontvanger (mens in de marge). Die ontvanger figureert wel in het mystagogisch proces, maar blijft buiten beeld wanneer het gaat om zijn of haar eigen inwijding en omvorming. Ik vermoed dat dit samenhangt met de ecclesiologieën en bekeringsvisies die de missionair-diaconale praktijk hebben gevormd: de copernicaanse wending, de missionaire verlegenheid en sprakeloosheid over het mysterie van God. Maar voor Rahner was het juist met oog op de context van de geseculariseerde mens dat hij met het begrip mystagogie tevoorschijn kwam. Daarom lijkt het zinvol om met die blik te kijken naar missionair-diaconale praktijken waarin inwijding — expliciet of impliciet — plaatsvindt. Mijn vermoeden is dat dit een ander perspectief biedt op de relatie tussen diaconaat en mystagogie, dat zowel Meeuws als Van Waarde aanvult.

2.4 Conclusie

Met deze paragraaf komt de theoretische verkenning tot een einde. Ik onderzocht de achtergronden van missionaire-diaconale presentieplekken, met bijzondere aandacht voor de uiteenlopende opvattingen over bekering en de gemeenschap. De zogenaamde 'copernicaanse wending' liet daarbij duidelijke sporen na: want wie bekeert zich eigenlijk, en wat is de gemeenschap die in buurten of de marge ontstaat?

In het derde deel onderzocht ik hoe binnen de spiritualiteitsstudie wordt nagedacht over transformatieprocessen, en stuitte ik op het begrip mystagogie. Bekering verschijnt daar in de rijkere termen van *omvorming* en *inwoning*. De relatie tussen diaconaat en mystagogie bleek niet nieuw, maar wel complex.

¹⁵² Ibid., 376.

¹⁵³ Ibid., 377: “Als de geloofsgemeenschap als myste deze ervaringsbeweging volgt, ‘maakt’ zij zelf het diaconale handelen voor zichzelf tot mystagogische vorm. Zo wordt zij haar eigen mystagoog.”

¹⁵⁴ Ibid., 377.

Uit eerdere studies kwam naar voren hoe lastig mystagogie empirisch te onderzoeken is, én hoe sterk ecclesiologische en soteriologische aannames bepalen wie in beeld komt. De theologische reflectie richt zich vooral op de kerk en de kerkelijke vrijwilliger in het proces van ‘omgekeerde bekering’. De buurtbewoner of nieuwkomer blijft opvallend vaak buiten beeld.

Mijn hypothese is dat we anders kunnen — en moeten — kijken naar de processen van groeiende betrokkenheid bij missionair-diaconale presentieplekken. Ik vermoed dat deze processen vruchtbaar te verstaan zijn als mystagogisch. Maar om dat te onderzoeken moet de geleefde praktijk zelf spreken. Daarom richt het volgende hoofdstuk zich op die praktijk: welke processen doen zich daar voor, wat gebeurt er precies, en hoe ervaren betrokkenen dit? Pas daarna volgt een theologische analyse en weging, waarin het geschetste theoretische kader opnieuw meedoet.

3. Praktijkonderzoek

“O, jij bent ook gelovig dus”. Ik voel me betrappt. Het is mijn eerste interview, en ik probeer het nog zo vaag mogelijk te houden wat mijn eigen achtergrond is. Maar wanneer de respondent erachter komt dat ik theologie studeer, valt het doek. Ik probeer nog wat te zeggen: “Nou, het ligt eraan wat je met gelovig bedoelt. Misschien is iedereen wel een beetje gelovig”. Het helpt niet; in de ogen van mijn gesprekspartner is de indeling rond. Ik ben de gelovige, hij is de ongelovige. Maar dan, later in het interview, spreekt de man volop op “het mysterie” van het leven.

In het vorige hoofdstuk verkende ik de geschiedenis van missionair-diaconale presentieplekken. In dit hoofdstuk geef ik een beschrijving van één van die missionair-diaconale presentieplekken: ‘De Ark’ in Amsterdam-Noord. Eerst vertel ik over haar missie, uitgangspunten en praktijken (3.1). Vervolgens presenteer ik de vijf respondenten en destilleer thema's die ik naar voren zie komen in de interviews (3.2). Ik doe hetzelfde met de interviews van teamleden (3.3.). Daarna kom ik tot een ‘operante theologie van De Ark’ toegespitst op bekering en gemeenschap (3.4). In de conclusie geef ik de resultaten weer en kijk vooruit naar hoofdstuk vier (3.5).

3.1. Missionair-diaconale presentie in *De Ark*

De Ark is een diaconaal centrum in Amsterdam -Noord, in de wijk ‘de Banne’. Het gebouw was tot 2018 een kerk van de protestantse wijkgemeente en wordt nu volledig gebruikt door de Protestantse Diaconie Amsterdam (PDA), met een breed palet aan activiteiten.¹⁵⁵ Op de website staat: “*De Ark is een verzamelplek in Amsterdam Noord, waar het leven wordt gevierd én waar je tot rust kan komen. Praktische hulp, inspiratie en zingeving komen hier samen. Hier kun je laagdrempelig landen en jezelf terugvinden onder vreemden.*” Het gebouw wordt gebruikt en gehuurd door een breed palet aan ‘Arkgenoten’: van festivals en concerten, meditatiegroepen, tot actiegroepen en AA-meetings. De kern wordt gevormd door het werk van de PDA. Zij organiseren luistergroepen, taalcafé’s, IN.Kas, de Sociale Markt, buurtverbinding en de NoordAs. Het doel is “meer onderlinge verbondenheid” en “een thuisgevoel voor mensen”.¹⁵⁶

De inzet van de PDA maakt onderdeel uit van het *opbouwwerk* dat sinds 2014 één van de manieren is waarop de diaconie present is in wijken en buurten.¹⁵⁷ De visie is geïnspireerd op de presentiebenadering en sluit aan bij het bredere maatschappelijke opbouwwerk.¹⁵⁸ Ze is namelijk zowel gericht op presentie, als *community-organising*. Ze richt zich zowel op presentie als op community-organising: mensen samenbrengen in een “gemeenschappelijk belang”, zodat niet alleen individuele nood wordt gezien, maar mensen ook “invloed kunnen uitoefenen”.¹⁵⁹

3.1.1. Diaconaat, kerk en evangelie

Het opbouwwerk van de PDA is niet verbonden aan een kerkelijke wijkgemeente. Waar *De Ark* in publieke communicatie in zorgtermen spreekt over haar werk, spreken interne documenten

¹⁵⁵ “*De Ark*,” *Protestantse Kerk Amsterdam-Noord*, <https://www.protestantsekerkamsterdamnoord.nl/de-ark> (Laatst geraadpleegd op 21 mei 2026)

¹⁵⁶ Protestantse Diaconie Amsterdam, *Jaarverslag 2025*, 15

¹⁵⁷ Protestantse Diaconie Amsterdam, *Jaarverslag 2023*, 10

¹⁵⁸ Protestantse Diaconie Amsterdam, *Financieel Jaarrekening 2023*, 43

¹⁵⁹ <https://www.diaconie.org/opbouwwerk> (Laatst geraadpleegd op 21 mei 2026)

expliciet over de christelijke motivatie. In het visiedocument uit 2021 wordt *De Ark* beschreven als een plek waar “Noorderlingen zich thuis weten met hun levens(vragen)” en “waarin Gods liefde een plek heeft en zichtbaar wordt in praktische ondersteuning met ruimte voor stilte en bezinning”.¹⁶⁰ Deze visie kent vijf waarden: 1) chaotische gastvrijheid (“waar iedere gast als Christus wordt ontvangen”), 2) wederkerigheid (“zoals bij de Emmaüsgangers”), 3) diversiteit, 4) verbindend en 5) verdiepend (“ruimte voor verdieping, om (...) samen te bidden, stil te staan (...) te vieren (...) bezig te zijn met zingeving”). In 2026 wordt het werk van *De Ark* verder vormgegeven langs drie sporen: Sociaal, Cultuur en Zingeving.¹⁶¹

Het **sociale programma** draait het om “emotioneel kapitaal” en “creatieve zielzorg”.¹⁶² Het doel is om te komen tot een “integratieve vorm van diaconaal werk”. Veel van het diaconale en pastorale werk dat gedaan wordt is verbaal-cognitief. Maar “woorden en gedachten (...) kunnen heel gemakkelijk woorden en gedachten blijven waar ze zelf niet in geloven. *Het wordt geen ervaring.*”¹⁶³ Daarom ontwikkelt *De Ark* diverse workshops om daar verandering in aan te brengen, en mensen te laten ervaren dat “ze onderdeel worden van een groter geheel”.¹⁶⁴ Dit zijn workshops zoals *Lichter Leven* (over rouw, verlies, gebrek aan verbinding of eenzaamheid) *Less Stress* (over omgaan met stress door Luistergroepen en meditatie) *InKas* (over onderhouden van een gezonde financiële situatie). Steeds gaat het over “relationeel werken, waarbij de presentiebenadering en een collectief-nabije aanpak centraal staan.”¹⁶⁵

Onder het **culturele programma** bouwt *De Ark* aan een gebouw dat een “dubbel thuis” kan zijn. Door op één plek een breed programma-aanbod te hebben, zowel in verhuur als in eigen organisaties, ontstaat de mogelijkheid dat diverse groepen uit de buurt elkaar tegenkomen. *De Ark* kan daarmee een thuis worden voor “verschillende werelden die in Noord samenleven maar elkaar vaak niet ontmoeten”.¹⁶⁶

Met het spoor van **zingeving** wil *De Ark* een belichaming van het evangelie wil zijn. “De missie is om een diaconale gemeenschap te ontwikkelen die open, wederkerig en geworteld in het evangelie is”. De afgelopen jaren experimenteerde *De Ark* daarmee, en zij ziet ruimte voor groei. Er is ook behoefte bij de betrokken professionals om “dat wat ontstaat, bij het evangelie te bepalen en andersom: het evangelie te ontdekken in dat wat ontstaat”.¹⁶⁷ Dit is een nieuwe, “spannende en vernieuwende” stap. Er wordt ingezet op de komst van een pastor die kan experimenteren met zingeving en de vraag: “hoe ontstaat er gemeenschap van onderaf rondom het evangelie, in een context zonder traditionele kerkelijke structuur?” Het gaat om theologische bezinning, spiritualiteit en de vorming van een leefgemeenschap.

3.2. Deelnemers

Voor dit onderzoek interviewde ik vijf deelnemers. Om recht te doen aan de verhalen, schreef ik profielen van de deelnemers, die te vinden zijn in de bijlagen. Ik geef hier een korte profielschets en zal daarna uit de interviews de thema’s destilleren. Alle namen zijn pseudoniemen.

¹⁶⁰ Projectgroep *De Ark*, *visiestuk De Ark*, 2021, 3.

¹⁶¹ *De Ark*, *Visiestuk De Ark*, 2026, 4.

¹⁶² *De Ark*, *Sociaal Programma*, 2026, 3.

¹⁶³ *De Ark*, *Zorg en Aandacht in De Ark*, intern document, 2024, 1.

¹⁶⁴ *De Ark*, *Projectplan Lichter Leven. werkplaats voor je geest*, 3.

¹⁶⁵ *De Ark*, *Sociaal Programma*, 2026, 15.

¹⁶⁶ *De Ark*, *Zingeving*, 2026, 5.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 6.

3.2.1. Profielen

Nora ziet *De Ark* als een plek waar verschillen verbinden. Als moslima voelt zij zich thuis in *De Ark*. Islam en christendom ziet ze als takken van één en dezelfde boom die uit God voortkomt. *De Ark* is voor haar een plek van verbinding, licht en behulpzaam. Ze is er meer gaan zien van Allah's kracht. Tegelijk vindt ze dat geloof explicieter benoemd mag worden in *De Ark*. In de Gemeente Amsterdam ervaart zij al vaak genoeg dat er vooral aandacht is voor LHBTI-rechten, maar nauwelijks voor kerken of moskeeën. Want "als je iets doet moet je ook zeggen waar je in gelooft, vind ik. Want dan weet die ander: oh, die heb geloof!".¹⁶⁸

Saar had nooit gedacht zich thuis te kunnen voelen op een plek als *De Ark*. Ze is niet gelovig en voelt weerstand bij religieuze rituelen. Maar ze werd diep geraakt door de openheid en hartelijkheid van de gemeenschap. De aandacht voor mensen maakte indruk. Via haar vrijwilligerswerk ervaart ze hoe eenvoudig mensen in problemen kunnen raken. *De Ark* werd voor haar ook een plek van reflectie en zingeving. Meerdere keren had ze een bijzondere ervaring, en ze vermoedt dat dit ook te maken heeft met de teamleden van *De Ark* omdat zij "het klinkt heel raar, maar een soort zingevingsachtergrond hebben".¹⁶⁹

Rozalinda kwam bij *De Ark* terecht in een periode van rouw, ziekte en kwetsbaarheid. In het avondgebed en de creatieve workshops vond ze rust en ruimte om betekenis te geven aan haar ervaringen. Twaalf jaar geleden kwam ze, na een zoektocht, uit bij het christelijk geloof. Bij een kerk betrokken raakte lukt niet vanwege haar gezondheid, maar zoals de dieren van Noach, wordt deze plek *haar Ark*. "Hier mag ik zijn (...) ook met me gewoon mijn hele shit wat ik bij me draag. En ja (...) zo heb ik dat ook ervaren".¹⁷⁰

Dennis kwam binnen via de voedselbank, maar bleef hangen vanwege de sfeer. De plek voelt los van regeltjes en bureaucratisch gedoe. Zijn jeugd was moeilijk en tekende hem. Hij ervaart eenzaamheid en zoekt naar verbinding. Ook zoekt hij naar spiritualiteit. De Bijbel en meditatie fascineren hem, maar hij heeft niets met het aanbidden van goden. Over *De Ark* is hij ambivalent: hij voelt zich uitgenodigd door teamleden, en is regelmatig bij workshops geweest die voor hem te maken hebben met "het mysterie van het leven".¹⁷¹

Joyce klopte ooit aan voor praktische hulp bij schulden, maar vond een familie. Ze komt uit een periode van rouw en schaamte, maar voelt zich gezien en gehoord in *De Ark*. Ook nu ze bijna klaar is met haar schulden, zal ze blijven komen. Ze ervaart steun aan haar geloof: bidden, het branden van een kaarsje, maar ook in het omzien van teamleden. Die liefde wil ze doorgeven, door creatieve activiteiten en er te zijn voor anderen. "Het maakt niet uit hoe je denkt of hoe je bent of wie is, wie je wilt zijn, voor ieder is die deur open (...) hier worden we gewoon omhelsd, alles. Je wordt hier geaccepteerd."¹⁷²

3.2.2. Thema's

Ik heb gekozen voor een semi-gestructureerd interview. Daarmee heb ik ruimte gelaten voor de respondenten voor het inbrengen van die thema's die van waarde zijn voor hun eigen verhaal. Zoals in de profielen zichtbaar is, tonen de verhalen onderlinge overeenkomsten én verschillen.

¹⁶⁸ Nora, 38:24.

¹⁶⁹ Saar, 50:10.

¹⁷⁰ Rozalinda, 44:49.

¹⁷¹ Dennis 39:39; 39:06; 39:52.

¹⁷² Joyce, 44:52; 45:26.

In de verwerking van de resultaten heb ik, mede door codering, gekeken naar terugkerende onderwerpen. Sommige thema's kwamen terug in mijn vraagstelling, andere ontdekte ik pas tijdens het coderen van de interviews

3.2.2.1. Gemeenschappelijke thema's

Ik onderscheid vier gemeenschappelijke thema's die terugkeren in de interviews.

1. Een veilige Ark

Voor alle deelnemers biedt *De Ark* acceptatie en warmte. Woorden als *familie*¹⁷³ en *thuis*¹⁷⁴ keren terug. Ook zonder die termen wordt er gesproken over het *uitnodigende*,¹⁷⁵ *behulpzame*¹⁷⁶ en *welkome*¹⁷⁷ karakter van *De Ark*. Hier wordt *geluisterd*.¹⁷⁸ Daarbij wordt benadrukt hoe veelkleurig de groep mensen die er komt: alle soorten mensen *door elkaar*¹⁷⁹, een *pluimage*¹⁸⁰, *multicultureel*,¹⁸¹ met alle *geloven gemixt*¹⁸². Zowel uit hun eigen verhalen als de beschrijving van de plek wordt zichtbaar dat die diversiteit ook zichtbaar is in de problematiek: van *verschillende soorten armoede, psychische problematiek, eenzaamheid, trauma, ziekte en complotdenken*.¹⁸³ Opvallend is dat *De Ark* vaak met bijvoeglijke naamwoorden wordt beschreven, maar op de vraag *wat* het is, noemen de meesten: *een plek*.¹⁸⁴ Het woord *kerk* roept ambivalentie op: sommigen vinden het uitsluitend, anderen weten het niet.¹⁸⁵

2. Brugfiguren

Een tweede overeenkomst is de centrale rol van de medewerkers. Met name Daan en Irene worden door alle respondenten genoemd. Ook Anna, die eerder als predikant verbonden was aan *De Ark*, komt voorbij.¹⁸⁶ Het is duidelijk dat het team van *De Ark* de uitnodigende en open cultuur van de plek draagt. Zo wordt Daan getypeerd als *een pilaar op wie je kunt leunen*¹⁸⁷, en iemand met *een bepaalde uitstraling die goed luistert*.¹⁸⁸ Irene wordt gezien als *uitnodigend*¹⁸⁹, en iemand die heel waardevolle creatieve verwerking biedt.¹⁹⁰ Voor het hele team geldt dat ze *echt betrokken zijn* en klaarstaan met *aandacht met de grote A*.¹⁹¹ De teamleden lijken een belangrijke brugfunctie te hebben, soms ook in het binnenbrengen van nieuwe betrokkenen.

¹⁷³ Joyce 6:39; Nora 1:56.

¹⁷⁴ Nora 12:47; Rozalinda 18:15.

¹⁷⁵ Saar 13:13.

¹⁷⁶ Dennis 7:59; Nora 7:40 ; Joyce 9:40 ; Saar 14:39.

¹⁷⁷ Saar 13:13; Joyce 44:52; Nora 7:40; Rozalinda 41:03.

¹⁷⁸ Joyce 9:40; Nora 7:40. Zij spreekt over "vertellen". Rozalinda 20:11; Saar 45:51; 47:15.

¹⁷⁹ Saar 17:45; 44:51. Zij spreekt een "student", "filosoof", "jeugdarts", en "grijze hoofden".

¹⁸⁰ Rozalinda 12:04; Dennis 3:06 (impliciet).

¹⁸¹ Joyce 15:20.

¹⁸² Nora 5:53.

¹⁸³ Rozalinda 13:12.

¹⁸⁴ Alle vijf benoemen ze dat, wat deels ligt aan mijn vraagstelling.

¹⁸⁵ Nora is nog het meest uitgesproken. 13:23 "*Ik zeg altijd kerk hè, tegen mijn kleinkinderen ook, ik zeg altijd kerk*".

¹⁸⁶ Voor Rozalinda was haar gelijkwaardigheid heel belangrijk. Rozalinda 47:24 "...*Dat ze ook gewoon haar tranen durft te laten zien (...) gewoon echt tussen de mensen zitten.*"

¹⁸⁷ Joyce, 47:16.

¹⁸⁸ Saar 47:15.

¹⁸⁹ Dennis 1:44.

¹⁹⁰ Rozalinda 9:11; 10:41.

¹⁹¹ Saar 43:13.

3. Creativiteit, zingeving

Voor alle respondenten is *De Ark* een plek van creativiteit en zingeving. De *workshops* of *tekengroep* van Irene worden vaak genoemd.¹⁹² Dennis houdt van creativiteit (“*ik moet gewoon wat maken, dat is het beste voor mij*”) en vindt dat deels bij de workshops, al vindt hij het lastig een van de weinige mannen te zijn.¹⁹³ Bij Joyce en Rozalinda is de rol van de workshops het grootst.¹⁹⁴ Bij Nora is de betekenis van *De Ark* moeilijk te onderscheiden van haar andere vrijwilligerswerk. Saar vindt vooral zingeving in haar rol als vrijwilliger: het luisteren naar verhalen en de inspiratie van Daan bij een kerstviering.¹⁹⁵ Die zingevende laag ervaart zij als essentieel voor *De Ark*.¹⁹⁶

4. Verandering/ transformatie

Bijna alle verhalen laten herstel, groei of verandering zien. Soms gaat het om een overgang van een donkere fase naar licht;¹⁹⁷ soms om verdere verrijking¹⁹⁸ of een zoekend proces.¹⁹⁹ Kwetsbaarheid speelt vaak een rol:²⁰⁰ financiële problemen,²⁰¹ een ongeluk,²⁰² of psychosociale kwetsbaarheid.²⁰³ Soms speelt *De Ark* een grote rol in dit proces van verandering, maar vaak is het één van de plekken die bijdragen in een lopende verandering. Die verandering beïnvloedt wel hoe mensen betrokken raken: van ‘ontvanger’ naar ‘gever’,²⁰⁴ of juist andersom: van ‘gever’ naar eveneens ‘ontvanger’ en ‘zij’ naar ‘wij’.²⁰⁵

3.2.2.2. Verschillen

Naast de vier gemeenschappelijke thema’s zijn er ook thema’s die verschillend beleefd worden, of slechts door enkele respondenten worden genoemd.

- **Religie in *De Ark*.** Respondenten verschillen sterk in hoe zij de religieuze dimensie van *De Ark* ervaren. De meeste hebben geen moeite met *zingeving*, maar wel met expliciet religieuze taal. Dennis associeert religie met ‘goden aanbidden’ en Saar denkt aan ‘je verantwoordelijkheid uit handen geven’. Waar dat te veel voelbaar is, ontstaat weerstand. Voor hen is *De Ark* een *sociale voorziening*. Daartegenover staat Nora, die juist wil dat religie veel duidelijker zichtbaar wordt. Voor Joyce en Rozalinda is de religieuze functie van *De Ark* aanwezig. Rozalinda vergelijkt *De Ark* met het Bijbelse verhaal van ‘*De Ark* van Noach’, en ziet het avondgebed wat ze leidt als belangrijk.²⁰⁶ Voor Joyce is *De Ark* een plek waar “*de Heilige Geest rond dwarrelt*”.²⁰⁷

¹⁹² Dennis 9:47; Rozalinda 4:37; Joyce 24:21; Nora 4:24.

¹⁹³ Dennis 29:02.

¹⁹⁴ Joyce, 10:17. “Ik geef energie terug... de liefde overdragen door middel van een schilderijtje maken.”; Rozalinda 7:16 “Ik kwam daar met een hele zwakke gezondheid ... 3:27 “Nu ligt de verantwoordelijkheid voor het avondgebed ook bij mij.”

¹⁹⁵ Saar 29:10.

¹⁹⁶ Saar 50:10.

¹⁹⁷ Joyce 9:14; Rozalinda 13:12.

¹⁹⁸ Saar 32:05; Nora 43:46.

¹⁹⁹ Dennis 29:22.

²⁰⁰ Rozalinda 1:09.

²⁰¹ Joyce 19:17.

²⁰² Saar 8:12.

²⁰³ Dennis 27:27.

²⁰⁴ Joyce 30:08; Rozalinda 3:27.

²⁰⁵ Saar 14:39, Nora 28:16.

²⁰⁶ Rozalinda 23:33.

²⁰⁷ Joyce 31:12 “De heilige geest zal ook wel hier dwarrelen, dus daarom”.

- **Bezoeker of betrokkene.** De relatie tot *De Ark* wordt verschillend beleefd. De meeste respondenten zien zichzelf als vrijwilliger of betrokkene, maar Dennis noemt zichzelf vooral bezoeker. Hij zegt dat hij weinig kan teruggeven en aarzelt ook over zijn relatie met *De Ark*. Hoewel hij het team aardig vindt, kan hij moeilijk aarden tussen de andere bezoekers en voelt hij zich al een buitenstaander. Hij ziet de oorzaak daarvan in zijn eigen verleden, maar ook in de ingewikkeldheid van de andere bezoekers die komen.²⁰⁸
- **Kwetsbaarheid en deelname.** Hoewel iedereen zich betrokkene noemt, verschilt de manier waarop kwetsbaarheid een rol speelt. Zo lijken met name Rozalinda en Joyce hun eigen kwetsbaarheid in te zetten en zo zelf deelgenoot te worden van de gemeenschap. Voor Joyce was dit ook de manier waarop ze bij *De Ark* betrokken raakte als bezoeker van de voedselbank. Bij Nora wordt die kwetsbaarheid niet zichtbaar in het interview en blijft onduidelijk op welke manier zij deelgenoot wordt. Saar analyseert haar eigen kwetsbaarheid en die van anderen en ziet dat als een leerproces. Het wordt niet duidelijk of en op welke manier zij zelf deelgenoot wordt in het delen van haar eigen verhaal.

Deze verschillen laten de diversiteit van betrokkenen zien, maar ook de gedeelde verbondenheid met *De Ark*. Die verbondenheid loopt sterk via de teamleden. Daarom richt het volgende deel zich op de vraag: wie zijn deze teamleden, en wat komt uit hun interviews naar voren?

3.3. Team van *De Ark*

Het team van *De Ark* bestaat uit vijf mensen. De meesten hebben een christelijke achtergrond, maar niet iedereen. Van de twee geïnterviewde teamleden staat een uitgebreid profiel in de bijlage; hieronder geef ik een korte introductie en de belangrijkste thema's uit de interviews.

3.3.1. Profielen

Irene kwam vijf jaar geleden voor het eerst bij *De Ark* en werd direct geraakt door de rij mensen bij de voedselbank. Het was voor haar meteen duidelijk dat God deze plek voor haar bedacht had. Ze is inmiddels één van de gezichten van *De Ark* als coördinator van de Sociale Markt en initiatiefnemer van diverse workshops en creatieve activiteiten. Voor haar is de kern van het werk in *De Ark* “het geven van aandacht aan die dingen die bovenkomen”.²⁰⁹ Haar geloof is een bron bij haar werk, al is het, ook binnen het team, niet altijd eenvoudig daarover te spreken.

Ron zou eigenlijk in Spanje van zijn pensioen genieten, maar werd onverwachts *floormanager* bij *De Ark*. Als “afvallige katholiek” ervaart hij veel ruimte om zich in te zetten. Wat hem motiveert is het samenbrengen van verschillende werelden, juist in een tijd van polarisatie. *De Ark* heeft hem zelf veranderd in hoe hij naar geloof en gemeenschap kijkt. “Ik denk dat het wel leeg zou voelen als God of het religieuze element helemaal weg zou zijn”, zegt hij tot zijn eigen verbazing.²¹⁰

3.3.2. Thema's

Net als in de interviews met deelnemers, wordt de diversiteit van *De Ark* goed zichtbaar. Door middel van codering en *close reading* heb ik gezocht naar de overkoepelende thema's.

²⁰⁸ Dennis 2:47; 3:06.

²⁰⁹ Irene, 12:29.

²¹⁰ Ron, 44:20.

3.3.2.1. Gemeenschappelijke thema's

Ik onderscheid drie gemeenschappelijk thema's in de interviews.

1. **De Ark als een plek van aandacht en gastvrijheid**

Beide benadrukken *De Ark* als plek van gastvrijheid en aandacht. Ron noemt "chaotische gastvrijheid" als benaming voor *De Ark* een "fantastische vondst".²¹¹ "Iedereen wordt opgemerkt en wordt gevraagd: 'kan ik u helpen?' Dat zijn hele kleine dingen." Ook Irene benadrukt dat. Het gaat over "het geven van aandacht" aan "die dingen die bovenkomen (...)" Aandacht is wel een sleutelwoord".²¹² Beiden spreken over het bouwen aan "gemeenschapszin"²¹³ of "community"²¹⁴, al zoekt Irene nog naar de betekenis daarvan.

2. **Verbonden aan persoonlijke drive**

Voor beiden heeft het werk persoonlijke betekenis. Irene ervaart het als roeping; Ron als onverwachte wending. Beiden kunnen hun motivatie kwijt: ofwel door een inzet tegen polarisatie ofwel door mensen te helpen in persoonlijke verandering. Opvallend is dat *De Ark* voor hen beiden ook "heilzaam" is.²¹⁵ Irene vertelt hoe een ontmoeting haar hielp tijdens een periode van trauma. Ze voelde zich opgebouwd en opgebeurd.²¹⁶ Ook Ron vertelt hoe diverse activiteiten hemzelf aanspraken.²¹⁷

3. **De kracht en waarde van het kerkgebouw**

Beiden zien ook de kracht van het gebouw als (voormalige) kerk. Het biedt ruimte voor bezinning en geeft een extra laag. Ron vindt dat *De Ark* "niet zomaar op een andere plek had kunnen zijn."²¹⁸ Irene ziet dezelfde waarde, maar beschrijft dit vanuit ervaringen waarbij mensen kritisch waren op bijvoorbeeld de aanwezigheid van het kruis in de kerkzaal. In die kritische reacties ervaart ze hoe "de buitenwacht" *De Ark* helpt te herinneren dat het een kerkgebouw is.²¹⁹ Ze ervaart er momenten die "heilig van aard" zijn.²²⁰

3.3.2.2. Verschillen

Naast de overeenkomsten, zijn er ook duidelijke verschillen.

- Allereerst de **expliciteit van de christelijke identiteit**. Op mijn vraag naar een zin uit het beleidsplan over het evangelie blijkt dit niet besproken te zijn in het team. Irene ervaart enige verlegenheid, zowel bij zichzelf als bij het team. "Durf gewoon te bidden voor zo'n groep (...) of durf bij de kerstviering gewoon het kerstverhaal te lezen".²²¹ Ze vindt dat er met "zoveel omwegen" wordt gesproken.²²² Ron ervaart als atheïst juist ruimte en voelt geen spanning. Als het over het evangelie gaat, noemt hij hoe dicht het humanisme bij het christendom ligt.²²³ Verschillen ervaart hij niet, het zijn vooral "accenten".²²⁴

²¹¹ Ron, 9:11.

²¹² Irene, 12:29.

²¹³ Irene, 7:08; Ron, 29:41.

²¹⁴ Ron, 21:56.

²¹⁵ Irene, 40:31.

²¹⁶ Irene, 41:38.

²¹⁷ Ron, 31:57.

²¹⁸ Ron, 29:41.

²¹⁹ Irene, 37:36.

²²⁰ Irene, 40:31.

²²¹ Irene, 28:16.

²²² Irene 31:35.

²²³ Ron, 36:53.

²²⁴ Ron, 38:31.

- Een tweede spanningsveld ligt **tussen het diaconale en de afwezigheid van de pastorale, begeleidende of geestelijke rol** in het team. Tot voor kort was er een predikant/pastor verbonden aan *De Ark*. Maar nu is er geen echt pastoraat meer vanuit het team, zegt Irene. “Nou ja, het is een keuze van de diaconie. Die wil natuurlijk geen betaalde pastoraal werker”.²²⁵ Zelf aarzelt Irene erover of zij zich in die pastorale rol ziet. Ron ziet zijn rol duidelijk niet zo. “Ik moet zeggen dat ik er toch wel voornamelijk een uitvoerende rol heb hier”.²²⁶
- Een derde spanningsveld heeft te maken met het eerste punt, maar gaat vooral over **de aard van de gemeenschap** van *De Ark*. Zowel Ron als Irene benadrukken de kracht van de diversiteit van de gemeenschap. Voor Ron raakt dit aan zijn missie. Irene vraagt zich wel eens af of ze niet meer een “community van een kerk” zou willen. “van mensen die een geloof delen”. Ze ervaart een verschil met wat gemeenschap nu betekent in *De Ark*. Al aarzelt ze ook wat ze dan zoekt: “ja, we zijn community-gericht. Maar ik ben zelf ook ja, er zit, ik ben daar niet uit, het is niet af. Voor mij.”²²⁷

Aangezien de verhalen van de beide teamleden uiteenlopend zijn, zijn er altijd meer verschillen op te merken. De bovenstaande verschillen zijn dan ook vooral gericht op het weergeven van verschillen die specifiek raken aan het team, de missie van *De Ark* en rolopvatting. Dat geldt ook voor de overeenkomsten.

3.4 Operante Theologie

Ik bespreek de ‘operante theologie’ aan de hand van de klassieke zendingsdoelen.

3.4.1 Ecclesiologie

Eén van de uitkomsten van mijn onderzoek is dat alle respondenten *De Ark* ‘een kerk’ noemen. Als dat zo is, wat is dan de ecclesiologie?

De kerk is een radicaal open gemeenschap van zeer diverse mensen. Gelovig of niet: iedereen is gelijkwaardig onderdeel van deze welkome, lokaal-gewortelde gemeenschap. Het is een plek van pijn, lijden en kwetsbaarheid, waar tranen niet verborgen blijven en ook het harde en soms beestachtige van mensen zichtbaar wordt. De diversiteit blijkt ook uit het ‘menu’: je kunt er komen voor koffie en een koekje, voor een voedselpakket, voor gebed, stilte en reflectie, of alleen voor een taalles.

Het ‘wij’ dat ontstaat, hangt niet af van geloof of inzet, maar van de mate waarin je zelf bij dat ‘wij’ wilt horen — of je nu iets brengt, haalt of beide. Je kunt zomaar God tegen het lijf lopen: in de stilte, in de kracht die je naar de plek toe leidt, in het warme welkom, in workshops en rituelen, dwarrelend in de atmosfeer of als een pilaar om tegen te leunen. Hij wordt belichaamd in alle mensen, maar in het bijzonder door degenen die vanuit de Diaconie hier werken. Zonder deze Ene boom, deze ‘zingeving’ of reflectie — hoe Hij ook genoemd wordt — zou de plek een laag missen die essentieel is om De Ark tot kerk te maken.

²²⁵ Irene, 21:49.

²²⁶ Ron, 40:46.

²²⁷ Irene, 23:28; 24:40.

3.4.2 Bekering

Nu ik een beeld heb geschetst van de ecclesiologie van onderop, kijk ik naar het thema ‘beking’ of transformatie/omvorming. Wat is de soteriologie van *De Ark*?

De Ark is een plek van verandering. Het radicale welkom biedt ruimte om ervaringen van lijden, verlies en eenzaamheid niet te vermijden, maar te verwerken in een proces van herstel en groei. Van donker naar licht, van isolement naar gemeenschap, van afstand naar nabijheid, van ‘ik’ naar inleving in de ander, van bubbels naar nieuwe verbindingen. Beking is geen bovennatuurlijke ervaring; het gebeurt in het alledaagse, ruimtelijk en lichamelijk: tussen mensen, voedselpakketten en koffie, bij creatieve workshops, etsen, kleien en strandwandelingen. Er is herstel, verbinding en aanvaarding. Het gebeurt, niet gestuurd. De Ark wekt ervaringen — zingevend, reflectief, spiritueel of als een niet-ingelost levend verlangen. Voor de één leidt dit tot een nieuw verstaan van het mysterie van het eigen bestaan, voor de ander tot een ervaring van Gods genade of zelfs tot het vinden van een nieuwe roeping in de gemeenschap.

Beide omschrijvingen vormen een theologie van onderop en kunnen dienen als basis voor een gesprek tussen deelnemers en leiding, ook in relatie tot andere aanwezige theologieën uit hoofdstuk 1. In de aanbevelingen adviseer ik *De Ark* hierover het gesprek aan te gaan.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal wat er volgens deelnemers en leiding gebeurt wanneer mensen betrokken raken bij een missionair-diaconale presentieplek. Ik heb deze vraag zoveel mogelijk van onderop benaderd: eerst door profielen van deelnemers en teamleden te schetsen, daarna door in de interviews te zoeken naar overeenkomsten en verschillen. Pas daarna volgde een eerste analyse in de vorm van ‘een theologie van onderop’.

Het beeld dat ontstaat is rijk. Voor alle deelnemers is *De Ark* een bijzondere plek: een nieuw thuis, een nieuwe familie en een plek van verbondenheid. In de groeiende betrokkenheid spelen de teamleden een belangrijke rol. Als ‘brugfiguren’ begeleiden ze hen naar de gemeenschap maar spelen ook een rol in een innerlijke transformatie. Bij vrijwel alle deelnemers is er sprake van een vorm van innerlijke verandering. Vaak is dat verbonden aan de ruimte en de sfeer van *De Ark*. Daarbij spelen de creatieve werkvormen, bij allerlei activiteiten, een belangrijke rol.

Het team lijkt zich deels bewust van deze dynamiek. Vooral op het punt van gastvrijheid zetten zij actief in op luisteren en aansluiten bij wat zich aandient. Tegelijk komen er vragen naar voren rond het proces van groeiende betrokkenheid: in hoeverre is *De Ark* een kerk, en hoe verhoudt zich dat tot de begeleiding van veranderingsprocessen? Zowel theologische als praktische overwegingen maken dat het team hierin zoekend is.

In de analyse van de begrippen ‘beking’ en ‘gemeenschap’ komt dit beeld terug: er bestaan verschillende opvattingen. Tegelijk laten de verhalen zien hoeveel eenheid er is in de ervaring van de gemeenschap én in de waarde van het veranderingsproces wanneer betrokkenheid groeit. Maar wat is dat proces precies? In dit hoofdstuk heb ik de verhalen zo natuurlijk mogelijk weergegeven, in aansluiting bij de interpretaties van de respondenten zelf. In het volgende hoofdstuk analyseer ik deze verhalen door de lens van mystagogie, tegen de achtergrond van de bredere discussie over missionair-diaconale presentieplekken.

4 Analyse

In de jaren dat ik als voorganger werkte was er één vraag die mij geregeld bezighield: wat betekent het om iemand te dopen? Met regelmaat zag ik mensen binnenkomen, vrijwilliger worden en betrokken raken bij vieringen. Soms kwam de vraag: ‘Kan ik mij laten dopen?’. ‘Ja’, was meestal mijn antwoord. Maar ik was ook benieuwd naar het ‘waarom’. De antwoorden waren soms raadselachtig. Vrijwel nooit hoorde ik de geïjkte antwoorden uit de kerk van mijn jeugd. Soms waren de antwoorden expliciet: “Ik geloof in God”, maar regelmatig was het anders: “omdat ik me hier thuis voel, en ik dat wil bevestigen”, of “omdat ik van mijn angsten af wil”.

Het verwarde me, ook met betrekking tot mijn eigen rol op dat moment. Want wat deed ik eigenlijk als ik deze antwoorden ontving? Was ik een soort kerkelijke examencommissie die bepaalde of iemand gedoopt mocht worden? Of hielp ik mensen juist in het ‘verstaan’ van hun ervaringen? En welke handvatten had ik daar eigenlijk voor?

In dit hoofdstuk raak ik aan deze complexe vragen. Ik kom tot een analyse van de onderzoeksresultaten vanuit het theologische concept van mystagogie. Om tot die analyse te komen maak ik gebruik van het inzicht gevende onderzoek van De Jong-van Campen.²²⁸ Zij ontwikkelde een ‘analyse-instrumentarium’ om op zoek te gaan naar mystagogische processen. Ik pas dat instrumentarium toe op de onderzoeksresultaten.

4.1 Mystagogie aanwijzen

In hoofdstuk twee maakte ik kennis met de manier waarop De Jong-van Campen naar mystagogie kijkt. In deze paragraaf ga ik dieper in op haar *deiktische* benadering: niet de vraag *wat* mystagogie is, maar *waar* het gebeurt. Of, zoals zij het samenvat: wat gebeurt er als mystagogie gebeurt? ²²⁹ Hier bespreek ik haar visie op mystagogische processen en het analyse-instrumentarium dat zij ontwikkelde.

4.1.1 Mystagogisch proces

De Jong-van Campen probeert te komen tot spiritueel-antropologische visie op mystagogie door te kijken naar *hoe* processen van verandering werken bij mensen.²³⁰ Hoe werkt dat?

De Jong-van Campen ontwikkelt een spiritueel-antropologische visie op mystagogie door te kijken naar hoe veranderingsprocessen bij mensen werken. Daarbij onderscheidt zij vier betrokken rollen: mystagoog, myste, geloofsgemeenschap en God. De geloofsgemeenschap kan breed (kerk) of smal (betrokkenen rondom de myste) worden opgevat. Zij *bemiddelt* tussen ervaring en traditie en beïnvloedt de positie van de mystagoog.²³¹

De Jong-van Campen onderscheidt vervolgens twee perspectieven in een mystagogisch proces. 1) Vanuit het perspectief van *de mystagoog* en de geloofsgemeenschap is mystagogie “de praxis van de bemiddeling van het christelijk geloof”. 2) Vanuit het perspectief van de myste is mystagogie het proces van “inwoning en omvorming” dat alle domeinen van het menselijk leven

²²⁸ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*.

²²⁹ Ibid., 32.

²³⁰ Ibid., 73.

²³¹ Ibid., 77-79.

omvat.²³² Deze domeinen zijn: 1) mentaal (de interpretatie van en het perspectief op het leven) 2) lichamenlijk (het rituele handelen en het engagement) en 3) communicatief (het duiden van ervaringen en uitwisselen daarvan). Deze corresponderen met drie aspecten van het mystagogisch aanbod: 1) het aanreiken 2) het wekken en 3) het duiden.²³³

Maar deze domeinen tonen alleen de breedte van het leven. De Jong-van Campen voegt daarom de dieptedimensie, of wat zij noemt “gelaagdheid van het bestaan”, toe.²³⁴ Dat zijn verschillende ‘staten van geest’ die aangeven in welke mate iemand de diepte van God verstaat, van kale feiten tot de diepste betekenis. Die vijf staten zijn: 1) letterlijk 2) kritisch-redenerend 3) allegorisch²³⁵ 4) ‘tropologisch’ (etisch/psychologisch) en 5) anagogisch. Hiermee presenteert zij een manier om mystagogische groei te begrijpen vanuit een christelijk referentiekader. Het doel van dit groeiproces is de perspectiefwisseling (*anagogie*) waarin iemand zichzelf leert zien vanuit God. Zij noemt dat “menswording voor het aangezicht van God”.²³⁶ Dit proces speelt zich af in de drie fasen van mystagogie: inwijding in het geheim van het bestaan, in de genadevolle aanwezigheid van Christus en in het geheim van de kerk.²³⁷

4.1.2 Mystagogie analyseren

Mystagogie is, vanuit de myste gezien, een proces van inwoning en omvorming. Met het woord ‘omvorming’ wordt de uitwendige verandering van een mens bedoeld als gevolg van de aanraking met God. Met het woord ‘inwoning’ gaat het om het inwendige proces, waar “de innerlijke ruimte steeds meer een ‘woning van God’ wordt.”²³⁸ Maar, “hiermee stuiten we echter op het lastigste punt van dit onderzoek.”, aldus de Jong-van Campen. “Want: hoe kun je eigenlijk zicht krijgen op het transformatieproces van een geloofsleerling? (...) Hoe kun je uitmaken of er wel of geen sprake is van mystagogie bij een myste – van mystagogie als receptie van de geloofsbemiddeling? In de literatuur die expliciet over mystagogie handelt, is daarover nog niet of nauwelijks geschreven”.²³⁹ Omdat hierover weinig geschreven is, stelt De Jong-van Campen voor om te spreken over “transformatieprocessen”²⁴⁰ en deze te onderzoeken via de drie domeinen van het mens-zijn: denken, doen en in contact staan. Zo komt zij tot een **analyse-instrumentarium** met zes vragen:.

1. Wie zijn er betrokken in het transformatieproces?
2. Wat is het mystagogisch aanbod en op welke manier raakt het aan de domeinen van *aanreiken, wekken en duiden* van de spirituele ervaring?

De Vijf Staten van Geest

De ladder van spiritueel verstaan: van feitelijke weergave naar een goddelijk perspectief.

Afbeelding 3.1 Vijf staten van Geest

²³² Ibid., 82-83.

²³³ Ibid., 83-88.

²³⁴ Ibid., 108. Zij baseert dit op de woestijnvader Cassianus.

²³⁵ Tjeu van den Berk, *Mystagogie: Inwijding in het symbolisch bewustzijn* (Zoetermeer: Meinema / Kok, 1999), 21. Van den Berk beschouwt mystagogie als de “inwijding in het symbolisch bewustzijn”.

²³⁶ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 307.

²³⁷ Ibid., 60.

²³⁸ Ibid., 81.

²³⁹ Ibid., 94.

²⁴⁰ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 121.

3. Hoe is de mystagogische receptie? Is er sprake van inwoning en omvorming op de terreinen van denken, doen en in contact staan? En is er sprake van verdieping van de geest (letterlijk, kritisch-redenerend, allegorisch, tropologisch, anagogisch)
4. Is er een relatie tussen het mystagogisch aanbod en de mystagogische receptie?
5. Gebeurt er mystagogie of niet, en zo ja op welke laag?
6. Wat gebeurt er als mystagogie gebeurt?

Dit instrumentarium biedt een nauwkeurig kader om mystagogische processen te onderzoeken. Mijn onderzoek is te klein voor een diepgravende analyse, maar geschikt voor een aanwijzende verkenning: waar in de groeiende betrokkenheid van deelnemers is sprake van mystagogie?

4.2 Mystagogie en *De Ark*

Ik gebruik het instrumentarium als volgt: Vraag 2 zal gelden als basis voor de analyse van het **aanbod** (4.2.1) van *De Ark* en de interviews met de leiding, vraag 3 voor de interviews met betrokken en onderzoekt de **receptie** (4.2.2). Vervolgens kijk ik naar vraag 5 om te zien op welke **laag** (4.2.3) mystagogie plaats vindt. Tot slot gebruik ik vraag 4 als basis om de **relatie** (4.2.4) tussen het aanbod van de mystagoog en gemeenschap en receptie bij de myste te analyseren. Ik begin met vraag 1 en onderscheid de verschillende **rollen** (4.2.1) binnen.

4.2.1 Mystagogische rollen

Wie zijn er in een mystagogisch proces betrokken?

De geloofsleerling of myste. Dat zijn in dit geval de deelnemers die in de interviews bevraagd werden op transformatieprocessen, waarbij gezocht werd naar de relatie met *De Ark*. De Jong-van Campen stelt dat vanuit gelovig en principieel perspectief ieder mens per definitie een potentiële myste is: of er daadwerkelijk een proces van verandering plaatsvindt doet er niet toe. De enige voorwaarde is “enige mate van bezinning, reflectie en bewustwording”.²⁴¹ Die is duidelijk bij alle deelnemers.

De mystagoog is degene die, door de kerk gezonden, anderen binnenleidt in het geheim van werkelijkheid, geloof en gemeenschap.²⁴² Deze rol is duidelijker zichtbaar bij Irene dan bij Ron. Haar workshops raken aan het geheim van de werkelijkheid en soms aan geloven, al is ze daar zelf aarzelend over. Deelnemers herkennen in haar (en soms in andere teamleden) een begeleidende, pastorale of zingevende rol. Ron ziet zichzelf niet in deze rol.²⁴³

De geloofsgemeenschap omvat *De Ark* in al haar vormen: van de *Sociale Markt* tot het *Avondgebed*, van *Lichter Leven* tot *Noord-Ontmoet-Maaltijden*. In de vroege kerk werd de *geloofsgemeenschap* vertegenwoordigd in een kleiner verband via de peetouders. In de bonte verzameling van mensen die komen zijn allerlei *peetouders* te onderscheiden: daarbij denk ik aan de rol die Nora, Joyce en Rozalinda op zich nemen spreken over de (geloofs-)gemeenschap. Zoals het bidden voor elkaar (Joyce), het spreken over geloofstraditie (Nora) en begeleiden van (God-)zoekers (Rozalinda bij het avondgebed).

²⁴¹ Ibid., 76.

²⁴² Ibid., 75.

²⁴³ Ron, 40:46.

God. Terecht stelt De Jong-van Campen dat over God, omdat Hij per definitie de empirische werkelijkheid overstijgt, slechts op indirecte wijze gesproken kan worden.²⁴⁴ Het gaat over gewaarwordingen en belevingen van mensen in beelden die eindeloos variëren. Ook zonder het woord ‘God’ kan Hij betrokken zijn in andere beelden en woorden. Dat kunnen zowel beelden van nabijheid als (verlangende) afstand zijn. God is zowel de Nabije, Liefde, Vader, Moeder, Aanwezige als Horizon, Andere, Vermoeden. God is een geheim dat, vanuit de christelijke traditie bezien, nauw betrokken is op onze werkelijkheid en zich toont. Vanuit christelijk perspectief is de rol van God ontegenzeggelijk ; de vraag is waar Hij in de verhalen van deelnemers oplicht.

4.2.2 Mystagogisch aanbod

Onder het mystagogisch aanbod wordt de praxis van geloofsbemiddeling verstaan die een proces van inwoning en omvorming mogelijk maakt. Het gaat hier dus om het perspectief van de *mystagoog*. In het geval van dit onderzoek is het dat wat vanuit het team van *De Ark* wordt aangeboden. Dit aanbod kent vanuit de mystagogische theorie drie terreinen:²⁴⁵ Het *aanreiken* van een christelijke werkelijkheidsvisie, het *wekken* van spirituele ervaringen en het *duiden* van spirituele ervaringen.

4.2.2.1 Aanreiken

Onder het aanreiken van een christelijke werkelijkheidsvisie gaat het om het overdragen van (cognitieve) kennis over geloven of traditie én om het aanreiken van een symbolische of spirituele manier van kijken naar de wereld.²⁴⁶ Kortom: de ‘bril’ van waaruit de werkelijkheid wordt bekeken. Vanuit de interviews kan ik maar één activiteit aanwijzen waar sprake was van cognitieve overdracht: de Noord-Ontmoet-maaltijden.²⁴⁷ Daar worden twee momenten genoemd. De eerste keer was met kerst, toen Daan een “fantastisch verhaal” hield, aldus Saar. “Er was een soort kerstbijeenkomst en die had een verhaal over licht. Nee (...) het ging over de geboorte, de komst van zijn eigen kind.”²⁴⁸ Hoewel het woord “God” niet voorkwam, was er in de verbinding tussen het christelijke kerstfeest en het verhaal van Daan sprake van lichte kennisoverdracht. Een tweede moment is met Aswoensdag. Zowel Saar als Nora reflecteren hierop. Saar noemt het “gewoon een kerkdienst” waar God ter sprake wordt gebracht, en bespreekt dit moment vooral reflectief, met zichtbare irritatie.²⁴⁹ Nora was als moslima gevraagd te spreken over de Ramadan, maar constateert positief verrast dat haar bijdrage overbodig werd doordat een christelijke deelnemer vlak voor haar uitleg gaf over christelijk vasten: “Ik hoef niks meer te zeggen, want ze heeft alles al gezegd.”²⁵⁰ Ook Ron spreekt over de impact van deze maaltijden.²⁵¹ Wat betreft het aanreiken van een symbolische of spirituele manier van schouwen gaat het bij De Jong-van Campen om momenten die gericht zijn op het denken over de werkelijkheid. Ook hier komen vooral de twee Noord-Ontmoet-maaltijden naar voren. Beide bevatten rituele handelingen: kaarsen aansteken en briefjes verbranden, omgeven door

²⁴⁴ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 76-77.

²⁴⁵ Ibid., 85-94.

²⁴⁶ Ibid., 86.

²⁴⁷ Ik zou deze activiteit primair scharen onder ‘wekken’. Maar het is tegelijk het enige moment waar sprake is van enige vorm van ‘aanreiken van een christelijke werkelijkheidsvisie’. Mijn vermoeden is overigens dat *het Avondgebed* ook genoemd zou kunnen worden onder het aanreiken van een christelijke werkelijkheidsvisie, maar dat kan ik op basis van de interviews niet hard maken.

²⁴⁸ Saar, 31:35.

²⁴⁹ Saar, 38:51.

²⁵⁰ Nora, 28:14.

²⁵¹ Ron, 31:57-33:29.

woorden. Het Avondgebed lijkt eveneens een moment van aanreiken, mede door de Bijbellezing. Voor Rozalinda is het een plek “van een half uurtje veel stilte” dat haar “zo lief” is.²⁵² Joyce lijkt hier ook naar te verwijzen, al is niet geheel duidelijk naar welke activiteit ze precies verwijst. Ze spreekt over een donderdagmoment waarop “Irene ook zo een groepje” heeft: “Dan steken we ook altijd een kaarsje aan en een beetje meditatie, dan voel je ook dat je met je innerlijke bezig bent.”²⁵³ Toch is de symbolische of rituele manier van schouwen nog het meest zichtbaar bij de *workshops* die worden georganiseerd, zoals *NoordStraalt*, *Lichter Leven*, *Rijker dan een Miljonair* en een strandwandeling. Irene noemt mentale gezondheid als inzet van deze workshops, maar beseft dat dit raakt aan haar “spirituele bronnen”.²⁵⁴ De creatieve taal blijkt voor meerdere deelnemers helpend om innerlijke processen te verwerken, zoals rouw, eenzaamheid en armoede. Met name Dennis brengt de activiteiten expliciet in verband met spiritualiteit. Nadat hij NoordStraalt en de strandwandelingen noemt, zegt hij: “Ze werken ook wel met gevoel en zo dat je achter elkaar moet staan, en dat... de uitstraling van mensen. Dus ja die, want met die mening ben ik wel spiritueel, want het is natuurlijk, het blijft het mysterie van het leven.”²⁵⁵ Soms lijken activiteiten via taal en denken een (lichte) christelijke werkelijkheidsvisie aan te reiken.

4.2.2.2 Wekken

Binnen het mystagogisch arrangement gaat het naast het aanreiken van een christelijke werkelijkheidsvisie om het *wekken van spirituele* ervaringen. Het onderscheid tussen *denken* en *handelen* loopt bij diverse activiteiten door elkaar, iets dat bij diaconale presentieplekken vaker het geval is.²⁵⁶ Dat betekent dat wat hiervoor genoemd is bij het *aanreiken* ook terugkeert bij het *wekken van spirituele ervaringen*. Bij het *Avondgebed* is dat duidelijk het geval voor Rozalinda zelf, en dus mogelijk voor Joyce. Bij de workshops lijkt dit minder expliciet, al is het niet eenvoudig te bepalen wat precies onder spirituele ervaringen valt. Joyce spreekt bijvoorbeeld over het zien *bloeien* van mensen die somber binnenkwamen.²⁵⁷ Rozalinda werd bij *Rijker dan een Miljonair* geraakt in haar verdriet én in bewogenheid voor anderen.²⁵⁸ Eerder noemde ik al hoe Dennis de verbinding legt tussen spiritualiteit en de workshops, al blijft in het interview onduidelijk hoe dit persoonlijk voor hem werkt. Ook Irene lijkt zich tijdens het spreken bewust te worden van de spirituele dimensie van haar workshops. Naast de workshops zijn de *Noord-Ontmoet* maaltijden duidelijk een ‘wekker van spirituele ervaringen’. Ron en Saar beschrijven hoe zij geraakt werden, zowel door woorden als door rituele handelingen.²⁵⁹ Naast activiteiten zie ik nog twee elementen die iets wekken in deelnemers: de gemeenschap en het gebouw.²⁶⁰ Met name Saar spreekt over de verbondenheid die haar raakt; of dit spiritueel is, blijft onduidelijk, maar er wordt in elk geval iets in haar bewogen. Ze ervaart het als “bijzonder”.²⁶¹ Tot slot lijkt ook het gebouw zelf iets te wekken. “Je komt binnen, je voelt de innerlijke rust gewoon”, zegt Joyce.²⁶² Rozalinda benoemt de atmosfeer als een plek “waar vele gebeden opgestegen

²⁵² Rozalinda, 2:29; 34:15.

²⁵³ Joyce, 24:21.

²⁵⁴ Irene, 33:54.

²⁵⁵ Dennis, 39:52; 41:07.

²⁵⁶ *De Ark, Zorg en Aandacht in De Ark*, intern document, 2024, 1. *De Ark* zelf legt nadruk op “lichaamsgericht en ervaringsgericht diaconaal werk”, omdat de cognitieve benadering door een combinatie van achterstand (laaggeletterdheid) en kwetsbaarheid (armoede/stress) niet helpend is.

²⁵⁷ Joyce, 15:20.

²⁵⁸ Rozalinda, 10:41.

²⁵⁹ Ron, 33:29.

²⁶⁰ Zie ook 3.2.2.1; 3.3.2.1.

²⁶¹ Saar bij haar eerste ontmoeting (12:12) zomerfeest (29:10) aandacht van het team (41:12).

²⁶² Joyce, 29:03.

zijn”.²⁶³ Ron ervaart hetzelfde: de kerkzaal is voor hem een ruimte die zich “erg leent voor spirituele momenten en rust”.²⁶⁴

4.2.2.3 Duiden

Het derde terrein is het communicatieve en hermeneutische domein, waar de mystagoog spirituele ervaringen duidt. Als *vroedvrouw* begeleidt hij in de maieutische catechese of pastorale begeleiding zowel de geboorte als de ‘naamgeving’ van nieuwe inzichten.²⁶⁵ De interviews bieden hiervoor slechts beperkte aanknopingspunten. Er is geen sprake van catechetisch onderwijs, en over de pastorale taak spreekt de leiding aarzelend.²⁶⁶ Een voorbeeld is de Aswoensdagviering: een van de teamleden had mensen uitgenodigd. Saar ging op de uitnodiging in, maar merkte tijdens de bijeenkomst dat ze zich niet comfortabel voelde. “Daan had het al aan mijn gezicht gezien en ik zei: ‘Daan, ik vind dit echt verschrikkelijk’. En hij zei: ‘Je mag gaan hoor’.”²⁶⁷ Hier duidt Daan haar ervaring en biedt ruimte. In de waardering die Saar voor hem heeft, ook elders in het interview, klinkt iets door van de dialogische manier waarop spiritualiteit, geloven of – zoals Saar het noemt – “zingeving” ter sprake komt. Zij ervaart oprechte interesse en verbindt die houding aan zijn “zingevingsachtergrond” en theologische scholing.²⁶⁸ Soms blijkt de hermeneutische rol uit de betekenis die deelnemers aan de leiding toekennen, maar dit blijft meestal impliciet en kwam in de interviews beperkt naar voren, mogelijk door het zoekende karakter van het team in het bepalen van zijn positie.

Het lijkt alsof het team zelf zich bewust is van dit zoekproces, vooral waar het gaat om duiding en het aanreiken van een christelijke werkelijkheidsvisie. In een eerder stadium begeleidde een predikant het team hierin, maar “dat ligt nu stil”, aldus Irene.²⁶⁹ En ook Ron beschrijft dat ze hierover aan het “broeden” zijn.²⁷⁰ Tegelijk is er een duidelijke wens om dit verder te ontwikkelen. Dat werd in het vorige hoofdstuk zichtbaar bij de pijler zingeving: de wens dat *De Ark* wat er gebeurt bij het evangelie bepaalt, en het evangelie bepaalt bij wat er gebeurt. Dat is bij uitstek een hermeneutisch raamwerk. Wat dit concreet betekent voor duiding of aanreiken in het contact met deelnemers, blijft vooralsnog onduidelijk. Deze wens leeft niet alleen binnen het team. Zoals eerder zichtbaar werd, vindt met name Nora dat *De Ark* meer kan en moet doen in het aanreiken van een christelijke en religieuze werkelijkheidsopvatting.²⁷¹ Ook Rozalinda “zou het mooi vinden als dat weer wat meer” wordt.²⁷²

4.2.3 Mystagogische receptie

Bij de mystagogische *receptie* gaat het om het perspectief van de myste. De vraag is hoe de relatie met God²⁷³ wordt gevormd (*inwoning*) en hoe dit concreet gestalte krijgt in het leven van de geloofsleerling (*omvorming*). Daarbij gaat het opnieuw om de drie domeinen van mens-zijn: denken, doen en in contact staan. En het gaat over de diepte van de transformaties: letterlijk, kritisch, allegorisch, tropologisch en anagogisch (zie afbeelding 3.1). Ik maak één opmerking

²⁶³ Rozalinda 38:53; 39:34.

²⁶⁴ Ron, 29:41; 31:48.

²⁶⁵ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 90.

²⁶⁶ Irene, 40:31.

²⁶⁷ Saar, 38:51.

²⁶⁸ Saar, 46-48.

²⁶⁹ Irene, 21:47.

²⁷⁰ Ron, 37:58.

²⁷¹ 3.2.1.

²⁷² Rozalinda, 41:03.

²⁷³ Hierbij vat ik dat op zoals aangeduid onder 4.2.1. God hoeft niet expliciet ter sprake te zijn geweest.

vooraf. Omdat dit een verkennend onderzoek betreft is het onmogelijk om recht te doen aan de verschillende individuele verhalen. Dat zou meer ruimte vergen én daarvoor is de beschikbare kwalitatieve data per deelnemer te beperkt. Dat betekent dat ik sommige personen maar kort bespreek.

4.2.3.1 Inwoning, omvorming en transformatie

In het vorige hoofdstuk (3.2.2.1) constateerde ik op basis van de interviews dat er bij vrijwel alle deelnemers sprake is van enige vorm van transformatie. Hier beschrijf ik per deelnemer die “inwoning en omvorming”, toegepast op de drie domeinen van mens-zijn: denken, doen en in contact staan. Ook kijk ik naar de diepten van deze transformaties.

Rozalinda	
<u>Denken</u>	Bij Rozalinda lijkt sprake van transformatie en inwoning tijdens de workshop <i>Rijker dan een Miljonair</i> . In een taal die zij verstaat wordt haar iets “van buitenaf” aangereikt dat haar diep raakt. Haar kwetsbaarheid en een oud rouwproces komen naar boven. Door de vraag naar haar armoede wordt ze uitgenodigd betekenis te geven aan haar ervaring. De nabijheid die ze ervaart doet haar beseffen dat ze zichzelf weer mag laten zien, na jaren van isolatie door ziekte. ²⁷⁴ Dit zet een omvorming in gang: zij kan er voor anderen zijn door zelf aanwezig te zijn en samen met anderen het verlies dragen. In het interview beschrijft ze ook een eerdere transformatie: twaalf jaar geleden werd ze christen. Haar gelovige man sprak over God, en langzaam begon het “toch een soort van in te dalen” en kreeg ze “een soort van verwachting”. Er wordt voor haar gebeden en gevraagd om een teken van een regenboog. Wanneer haar zoontje thuiskomt met een regenboogtekening, ervaart ze dit als een bevestiging: “Het was echt alsof de hele wereld verdween. Ik zag alleen dat kind (...) toen kon ik er echt niet meer omheen.”
<u>Doen</u>	De transformatieve ervaring tijdens de workshop leidt tot nieuw handelen. Ze komt uit haar isolement tevoorschijn. De door haar gekozen kaart weerspiegelt dit kwetsbare proces. ²⁷⁵ Haar ervaring maakt dat ze zich direct meldt bij het team van <i>De Ark</i> om mee te helpen bij soortgelijke workshops: omdat ze zelf zo diep is gegaan, wil ze er voor anderen zijn. Iets vergelijkbaars gebeurt bij het avondgebed. Uit nood gaat ze erheen, omdat andere kerken te druk zijn. Daar gebeurt iets in het contact met pastor Anna: het raakt haar positief, en langzaam neemt ze de organisatie van het avondgebed op zich.
<u>In contact staan</u>	Voor Rozalinda is haar transformatie een “getuigenis van je geloof”. Ze ontwikkelt vrijmoedigheid om zichzelf te laten zien, terwijl ze eerder “in de berm stond” en “mensen voorbij zag razen”. Het besef daalt in “hoe ver je eigenlijk bent gekomen. En nou ja, wat God allemaal (...) in je leven doet.” Dit bepaalt ook haar toekomstbeeld: ze spreekt over voorgaan op andere plekken en het leiden van gespreksavonden in een andere kerk.
<u>Diepten van transformaties</u>	Bij Rozalinda zijn de transformaties diepgaand en sterk betrokken op God. Ze beschrijft ze deels kritisch-redenerend, maar vooral allegorisch en tropologisch. Voor <i>De Ark</i> gebruikt ze het beeld van <i>De Ark</i> van Noach (Gen. 6–9), dat ook een rol speelde in haar eerdere bekeringsproces. Daar stond de regenboog symbool voor Gods antwoord. Uit beide momenten volgt nieuw handelen. Er lijkt ook sprake van anagogie: ze ziet haar leven geregeld als

²⁷⁴ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 85. Dat het een vorm van inwoning wordt zichtbaar in een ervaring van zuivering, dat een kenmerk kan zijn bij zulke processen.

²⁷⁵ Zie haar profiel 3.2.2.1.

	door God geleid. Ze spreekt over Gods “zachte hand” die haar naar het avondgebed heeft geleid, “een soort sturing”. Ze beschouwt haar nabijheid bij mensen in <i>De Ark</i> als verbonden aan Jezus als “leidende dienaar”. En ze ervaart <i>De Ark</i> als een “veilige rustplek”, zoals de duif die terugkeert in de handen van Noach.
--	--

Joyce	
<u>Denken</u>	Joyce ondergaat een transformatieve ervaring wanneer ze na een periode van rouw, isolatie en schulden, passende hulp vindt. Bij <i>de Luistergroepen</i> en bij <i>De Noordas</i> ervaart ze ruimte voor haar verhaal. Waar ze eerst geïsoleerd was, ervaart ze nu <i>De Ark</i> als een nieuwe familie. Joyce groeide op met een christelijk referentiekader en vindt daar nog steeds steun in. “Zonder het geloof, zonder de Heer had ik het echt niet gered”, zegt ze. Haar transformatie lijkt vooral een verdieping van inwoning: haar geloof wordt sterker. Waar haar leven van donker naar licht is gegaan, ervaart ze als omvorming dat ze positief wil denken: “je ademt, je bent opgestaan, wees blij dat je bent opgestaan. Dat is mijn leven nu”. ²⁷⁶
<u>Doen</u>	Joyce is van isolatie naar een nieuwe verbinding gegaan. Met hulp van teamleden is ze tevoorschijn gekomen; dit lijkt op een proces van inwoning. Ze heeft daarin vooral “liefde, liefde” ontvangen van de gemeenschap. ²⁷⁷ Die liefde geeft ze terug (omvorming) via haar inzet bij de creatieve workshop en door te helpen waar ze kan. Wanneer ik haar vraag een beeld te kiezen van geloof, kiest ze voor twee handen die elkaar vasthouden.
<u>In contact staan</u>	Waar haar contact met de buitenwereld eerst beperkt was, voelt ze nu vrijheid. Ze wijst op de getatoeëerde vogel boven haar borst. Vogels spreken haar aan omdat “ze zijn vrij” en problemen van boven kunnen bekijken. Zo ervaart ze <i>De Ark</i> ook.
<u>Diepten van transformaties</u>	Joyce kiest twee beelden tijdens het gesprek — de vogel en de gevouwen handen — die laten zien dat ze toegang heeft tot een symbolische manier van kijken naar zichzelf. Ze brengt ook het beeld in van bladzijdes die worden omgeslagen, van zwart, grijs en wit. Daarnaast spreekt ze over de Heilige Geest die “dwarrelt”. Niet altijd is duidelijk hoe deze beelden haar beïnvloeden, maar soms lijkt sprake van anagogie, al blijft dat impliciet. Zo zegt ze over bidden: “Bidden helpt heel veel (...) ga naast je problemen, probeer te bidden dat je toch nog die rust krijgt en dat je niet op bepaalde sporen wordt geleid.” Ook op andere momenten lijkt haar geloof een perspectiefwisseling te bieden, al benoemt ze dat niet expliciet. ²⁷⁸
Nora	
<u>Denken</u>	Nora is in haar denken gevormd als moslim, met een ruimhartige openheid naar andere religies. Het proces van inwoning is in het interview niet direct zichtbaar, al blijkt duidelijk hoe gelovig ze is: Ze is blij met God, “dat is het eerste wat ik heb.” Het proces van omvorming in haar denken is slechts licht merkbaar. Zo zegt ze dat ze meer is gaan zien van Allah’s kracht. Ze beschouwt verschillende levensovertuigingen als ten diepste één: “Er is

²⁷⁶ Joyce 13:59.

²⁷⁷ Joyce, 9:57.

²⁷⁸ Zo spreekt over hoe ze van God kracht heeft gekregen in moeilijke tijden. Zie profiel bijlage.

	maar één boom en één wortel zijn van God. Wij zijn één.”²⁷⁹ Transformatieprocessen komen in het interview slechts beperkt naar voren.
<u>Doen</u>	Wanneer ik Nora vraag wat belangrijk voor haar is, spreekt ze over haar afkeer van onrecht. Haar dankbaarheid naar God maakt dat ze boos kan worden over onrecht en dit benoemt waar ze ook is. Ze vertelt hoe ze ingreep bij een ruzie op straat. Nora is actief in verenigingen, organisaties en buurthuizen. Haar handelen lijkt tegelijk een vorm van omvorming: het bevestigt haar overtuiging dat mensen uiteindelijk één zijn en elkaar moeten helpen.
<u>In contact staan</u>	Voor Nora betekent haar doen ook dat ze de buitenwereld steeds open benadert. “Ik stap gewoon in, ik durf gewoon met hun te praten”,²⁸⁰ zegt ze over hoe ze ooit begon met contact te leggen. Haar zelfbewustheid, ook als gelovige, maakt haar strijdbaar. Dat geldt ook voor haar visie op de positie van geloof in Amsterdam ten opzichte van de aandacht voor LHBTI. Het proces van inwoning als gelovige leidt tot een scherpe opvatting over de zichtbaarheid van geloven, ook binnen <i>De Ark</i>.
<u>Diepten van transformaties</u>	Nora lijkt toegang te hebben tot een diepere staat van geest, al is dat niet direct verbonden aan een transformatieve ervaring of specifiek aan <i>De Ark</i>. Ze spreekt geregeld kritisch-redenerend, ook over geloven en de verhouding tussen christendom en islam. Tegelijk geeft haar allegorische beeld van de boom weer hoe ze God van binnen beleeft. Deze eenheid motiveert haar handelen (tropologisch), waarin ze moed vindt om onrecht te benoemen. Voor anagorie biedt het interview weinig aanknopingspunten, al zou haar blijdschap als gelovige en de kracht van Allah waarmee ze zich geleid voelt, daar mogelijk iets van weerspiegelen.
Dennis	
<u>Denken</u>	Dennis beschouwt de werkelijkheid als tragisch. Sinds hij bij de voedselbank komt, ervaart hij een andere wereld: “ik kom niet uit een arme familie”, zegt hij, en kijkt daardoor als buitenstaander naar het “vechten om een stukje vis”. Die buitenstaanderspositie belemmert inwoning. Tegelijk maakt de kwetsbaarheid die hij ervaart ruimte voor een nieuwe werkelijkheidsbeleving. Dat betreft zowel anderen (“je moet mensen leren accepteren”) als zichzelf (“ik heb heel lang in mijn isolement gezeten”). Deze nieuwe werkelijkheid noemt hij “het mysterie van het leven” en “God, ja, God zit in jezelf hè”. Als gevolg hiervan lijkt hij omvorming te ervaren in zijn denken, zichtbaar in zijn omgang met Bijbelverhalen. Hij zoekt naar een geloofwaardige manier om deze werkelijkheid te integreren, maar blijft kritisch-redenerend op afstand.
<u>Doen</u>	Voor Dennis leidt zijn spreken over “het mysterie van het leven” tot handelen. Hij voelt zich uitgenodigd door Irene om deel te nemen aan workshops en gaat daarop in. Deze hebben effect op hem, al blijft zijn manier van spreken kritisch-redenerend. Tegelijk zoekt hij een oplossing voor zijn eenzaamheid. Wanneer ik hem vraag wat hij zelf inzet in <i>De Ark</i>, reageert hij afwijzend: hij ziet zichzelf vooral als bezoeker en heeft (nog) geen ruimte om te geven. Hij is bang dat er gebruik van hem gemaakt wordt.
<u>In contact staan</u>	Er zit een dubbelheid in zijn spreken: ondanks zijn afwijzing komt “God in jezelf” als “het mysterie van het leven” steeds terug. Het proces van inwoning en omvorming heeft iets van <i>aantrekken en afstoten</i>. Hij blijft zoekend naar de interpretatie van wat er in hem gebeurt.

²⁷⁹ Nora, 30:17.

²⁸⁰ Nora, 11:29.

<u>Diepten van transformaties</u>	Bij Dennis lijkt iets te verschuiven in zijn blik op de werkelijkheid door het lezen van de Bijbel. Waar hij het Nieuwe Testament en de verhalen van Jezus ervaart als “sprookjesachtig”, is dat bij het Oude Testament anders: “Daar leer ik heel veel van, dus dus ook de hardheid van de mensen en dat soort dingen.” Zijn blik op religieuze bijeenkomsten blijft kritisch-redenerend (“Goden aanbidden”), maar in zijn innerlijke zoektocht staat hij meer open voor een allegorische kijk op de werkelijkheid en zijn handelen. Die receptie is ook merkbaar in hoe hij de workshops ervaart. Van een tropologische of anagogische staat is in de interviews echter niets zichtbaar geworden.
-----------------------------------	---

Saar	
<u>Denken</u>	Saar groeit op met een “vrijzinnige” en “liberale” werkelijkheidsopvatting, waarin zelfredzaamheid en status belangrijk zijn. ²⁸¹ Haar kritische houding ten aanzien van religie is vroeg gevormd; ze kan slecht tegen gelovigen die volgens haar “de verantwoordelijkheid uit handen geven”. <i>De Ark</i> brengt echter een proces van inwoning op gang dat haar denken verandert op drie punten. Ten eerste verandert haar beeld van mensen met problemen: ze ziet hoe gemakkelijk je zelf in de problemen kunt raken. ²⁸² Ten tweede verandert haar beeld van gemeenschap: ze is diep onder de indruk van de veelkleurige saamhorigheid en de “uitnodiging” die ze ervaart. “Zo heb ik me nog nooit gevoeld”, zegt ze meerdere keren. ²⁸³ Ten derde verandert haar beeld van religie, spiritualiteit of zingeving. Ze waardeert de manier waarop zingeving in <i>De Ark</i> aanwezig is: “Zo kan het dus ook.” Ze noemt het “reflectief” en merkt dat ze zelf, nu ze ouder wordt, meer zo in het leven staat.
<u>Doen</u>	Voor Saar leidt dit tot nieuw handelen. Ze meldt zich aan als vrijwilliger. Ook in die rol vindt inwoning en omvorming plaats, vooral in het contact met mensen. De confrontatie met kwetsbare situaties verandert haar beeld én haar handelen: ze wil nu “deel zijn van de uitnodiging” die <i>De Ark</i> is. Ook volgt ze het spoor van zingeving. Na de indrukwekkende kerstviering gaat ze naar de Aswoensdagviering. Hoewel dit tegenvalt, handelt ze vanuit haar vernieuwde denkkader, waarin de “zingevende laag” niet langer alleen kritisch op afstand staat.
<u>In contact staan</u>	Saar ervaart dat ze zachter is geworden in haar contact met anderen. Waar ze naar eigen zeggen vroeger “te veel bezig was met mezelf” ²⁸⁴ , is dat nu veranderd. Ze merkt dit in haar omgang met kinderen en met mensen in problemen. Ze is opener en empathischer geworden en denkt dat dit deels door haar leeftijd komt, maar ook door <i>De Ark</i> .
<u>Diepten van transformaties</u>	Saar hecht veel waarde aan wat zij de “vrijheid van geest” noemt. Ze lijkt die vrijheid meer te ervaren. Hoewel haar manier van spreken vaak letterlijk en kritisch-redenerend is, is er soms ruimte voor een symbolische blik op de werkelijkheid. Vooral bij het kerstverhaal van Daan was die ruimte er. Ze beschrijft de afwezigheid van deze “zingevingslaag” als “kaal, statisch, functioneel”. Hier is sprake van een aarzelende transformatie, die zich (nog) niet verdiept tot een tropologisch of anagogisch perspectief. Op één punt lijkt wel sprake van een anagogische wending: wanneer ze beschrijft hoe ze

²⁸¹ Saar, 4:08.

²⁸² Saar, 17:45.

²⁸³ Saar, 13:53; 32:05.

²⁸⁴ Saar, 24:45.

	vroeger bezig was met zichzelf en “met status”, ²⁸⁵ maar nu — door leeftijd én door <i>De Ark</i> — beseft dat dit niet meer hoeft. Het richten op andermans perspectieven heeft haar leven verrijkt. ²⁸⁶
--	---

4.2.3.2 Algemeen beeld van mystagogische receptie

De voorgaande verkenning van de mystagogische *receptie* bij deelnemers geeft een uiteenlopend beeld. Dat is ook zichtbaar bij de verkenning van de diepten van de transformaties. Duidelijk is dat op allerlei niveaus en op verschillende levensterreinen van de deelnemers sprake is van transformatieprocessen. Daarmee heb ik laten zien dat het mogelijk is om het instrumentarium te gebruiken om de transformatieprocessen van deelnemers bij missionair-diaconale presentieplekken te zien als een vorm van mystagogische receptie. Het algemene beeld dat overblijft is daarmee als volgt: bij **alle** deelnemers is sprake van een proces van transformatie. Bij **sommigen** is er sprake van een diepgaand proces van “inwoning en omvorming”, soms bewust, soms onbewust. Bij een **enkeling** is in dat proces een diepte van de geest zichtbaar die *anagogisch* genoemd kan worden – kortom, waar daadwerkelijk een omkering plaats vindt in de manier waarop iemand vanuit Gods ogen naar zichzelf kijkt. Tegelijk, ook waar die diepten niet gevonden kunnen worden, is wel degelijk sprake van een verschuiving op de ‘ladder van staten van geest’.

4.2.4 In welke mate is er mystagogie?

Ik vervolg nu de toepassing van het instrumentarium door een bewerking van de vijfde vraag: In welke *mate* is er sprake van mystagogie? In hoofdstuk 2 werden de drie lagen of ‘stations’ geïntroduceerd die Karl Rahner onderscheidt bij mystagogie: de inwijding in het geheim van het bestaan, de inwijding in de genade en de inwijding in de gemeenschap. Hieronder bespreek ik deze drie lagen en kijk in hoeverre de respondenten daarin te herkennen zijn.

Inwijding in het geheim van het bestaan

Rahner ontwikkelde zijn idee van mystagogie met het oog op de seculiere mens, in de hoop dat de kerk mensen zou helpen in de inwijding in het geheim van hun bestaan. “Wie ingewijd wordt in het geheim van zijn bestaan keert zich in, wordt stil en gaat bewuster leven”, schrijft De Jong-van Campen.²⁸⁷ Het is opvallend hoe dit bij alle deelnemers zichtbaar is. Saar spreekt over een nieuwe reflectiviteit nu ze ouder wordt; ze kijkt terug op haar leven en weegt haar handelen. *De Ark* helpt haar daarbij. Ook Dennis merkt dit op: de confrontatie met zijn eenzaamheid, de andere bezoekers, de workshops en zijn Bijbelverkenningen doen hem spreken over “het mysterie van het leven”, waarbij hij duidelijk op zichzelf doelt. Eenzelfde beweging is zichtbaar bij Joyce, Rozalinda en Nora. Van de Berk koppelt deze fase aan de ontwikkeling van een symbolisch bewustzijn.²⁸⁸ Zoals zichtbaar was bij de vijf staten van geest, was deze symbolische of allegorische manier van kijken bij alle deelnemers aanwezig. *De Ark* speelt een duidelijke rol in het wekken van deze reflectieve of zingevende manier van kijken. Interessant is dat juist de twee deelnemers zonder expliciet religieus of spiritueel kader (Saar en Dennis) opmerken hoe *De Ark* deze ontwikkeling bij hen in gang zet. Ook Ron, die zichzelf atheïst noemt, benoemt dit.

²⁸⁵ Saar, 21:27.

²⁸⁶ Hier is duidelijk sprake van een proces van inwoning. De Jong-van Campen spreekt over het “ombuigen van een egocentrische levenshouding” als kenmerk van het proces van inwoning. De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 100.

²⁸⁷ Ibid., 112.

²⁸⁸ Van den Berk, *Mystagogie*, 117.

Inwijding in de genade

“In de ontmoeting met de geheimen van het bestaan kan de geloofsleerling de ervaring opdoen, dat het geheimvolle voorafgaat aan hemzelf”,²⁸⁹ schrijft De Jong -van Campen. Vanuit christelijk perspectief is dit een ervaring van genade en Gods liefde. Op dit punt verschillen de deelnemers sterk. Voor Rozalinda en Joyce zijn ervaringen van genade expliciet verbonden aan God. Zijn aanwezigheid wordt in *De Ark* ervaren, zonder dat daar veel begeleiding aan te pas komt. Nora geldt dit deels, maar binnen haar islamitische referentiekader. Ze ervaart dankbaarheid en genade vooral wanneer ze spreekt over haar kinderen en haar geloof maar niet zozeer bij *De Ark*. Bij Saar wordt het duiden complexer. Ze ervaart duidelijk iets wat als genade te verstaan is (“ik heb dit nooit eerder ervaren!”) — zowel bij haar eerste binnenkomst als bij andere bijeenkomsten — maar verbindt dit niet aan Christus of God. Een vraag voor de discussie is wat hier dan wél gebeurt: vanuit het perspectief van de mystagoog ervaart zij Gods genadevolle aanwezigheid in de gemeenschap, die immers ontegenzeggelijk in alles aanwezig is (zie 4.2.1). Twee vragen spelen op. Allereerst stuit ik hier op wat voorbij kwam bij Taylors secularisatie theorie: het wegvallen van het transcendente kader. Woorden als God en Jezus zijn overduidelijk gevoelig voor Saar: zij heeft daarbij negatieve associaties van mensen die hun verantwoordelijkheid ontlopen. Tegelijk zou betoogd kunnen worden dat God, als genadevolle aanwezigheid, zich voordoet binnen haar immanente kader. Het lijkt iets op te rekken in haar werkelijkheidsbeleving. Ze ervaart dat iets of iemand anders het initiatief neemt: ze had deze ervaring totaal niet verwacht. Toch blijft de vraag hier onbeantwoord. Het duiden van haar ervaring kan *alleen* in dialoog met Saar zelf. Een tweede vraag is of deze genadevolle ervaring ook een persoonlijke ontmoeting betreft: kortom, in hoeverre hier een relatie wordt aangegaan tussen de myste en God zelf. Kan dát überhaupt wanneer er geen christelijk referentiekader is? Aangezien er bij Saar geen sprake is van receptie op dit punt én inwijding ten diepste een dialogisch gebeuren is, blijft haar ervaring nog onbeantwoord. Dit raakt ook aan de eerdere constatering dat op het punt van *duiden* het team van *De Ark* zoekend is naar haar - wat ik zou noemen - mystagogische rol. Bij Dennis speelt iets vergelijkbaars, maar anders van aard. Hij heeft geen directe ervaring van genade bij *De Ark*, maar zoekt er wel naar: in kerken, in de Bijbel, in workshops, in gemeenschap. Zijn verlangen wordt niet ingelost, maar blijft aanwezig. Toch hoeft dit geen afwezigheid van genade te betekenen. Ik moest tijdens het interview met hem denken aan het op Johannes van het Kruis geïnspireerde taize-lied *De Noche*. Daar wordt gezongen “alleen de dorst verlicht ons”. Binnen de negatieve theologie is het juist het niet-ingeloste verlangen en ervaring van afwezigheid de hoogste vorm van aanwezigheid. Mijn hypothese is dat dit verlangen, mede door *De Ark* levend gehouden, óók als genadevolle aanwezigheid verstaan kan worden. Of dat zo is, is op basis van dit interview niet te zeggen, maar ik hecht eraan, mede op basis van mijn eigen ervaringen in de missionair-diaconale context, ervaringen zoals die van Dennis serieus te nemen als Gods aanwezigheid. In zowel Saars als Dennis’ geval blijft het duiden van deze ervaringen binnen *De Ark* liggen of wordt het vooral psychologisch benaderd.

Inwijding in de geloofsgemeenschap

Dit station lijkt een beweging naar binnen, maar gaat ten diepste over de roeping naar buiten: “Binnen de christelijke werkelijkheidsvisie gaat het er in de mystagogie in de roeping tot de gemeenschap om dat de myste ontdekt wat Gods verlangen is over zijn leven.”²⁹⁰ Dat kan zowel een vorm van toewijding hebben (‘zó wil ik leven!’) als een afwijzing (‘dit leven nóóit meer!’). Uit de interviews blijkt dat de toewending naar de gemeenschap divers verloopt. Wanneer ik let op

²⁸⁹ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 114.

²⁹⁰ Ibid., 115.

het gebruik van ‘wij’-taal valt het volgende op: Rozalinda en Saar praten allebei sterk in termen van ‘wij’ en ‘we’ wanneer het gaat over de gemeenschap. Bij hen beiden is deze verschuiving gaandeweg in het interview merkbaar (van ‘ik’ naar ‘we’). Ook Joyce spreekt steeds over ‘wij’, waarbij ze soms met ‘wij’ doelt op de deelnemers en soms op het team van *De Ark*. Bij Nora valt op dat ‘wij’ enkel gebruikt wordt in de context van gelovigen (moslims, christenen, joden). Deze ‘wij’ staat zelfs tegenover een ‘zij’, waarmee gedoeld op a) de niet-gelovigen b) mensen met een LHBTI-achtergrond of c) de Gemeente Amsterdam. De enige niet spreekt over ‘wij’ is Dennis. Dat zegt iets over de mate van inwijding in de gemeenschap van *De Ark*. Maar is *De Ark* ook de geloofsgemeenschap waar mystagogie over spreekt? De Jong-van Campen benadrukt dat de kerk niet enkel een sociale, maar een spirituele gemeenschap is, die ervaringen vormt en duidt.²⁹¹ Het is “gemeenschapsvorming onder het aangezicht van God.”²⁹² Zoals eerder zichtbaar werd, is dit bij *De Ark* niet vanzelfsprekend. Opvallend is dat juist de mensen die zichzelf als christen beschouwen (Rozalinda, Irene) terughoudend zijn in het benoemen van *De Ark* als geloofsgemeenschap. Tegelijk zien zij hun inzet wel als onderdeel van hun eigen mystagogische proces. Joyce ervaart iets vergelijkbaars. Nora benadrukt het meest de interreligieuze gemeenschap van *De Ark*. Saar lijkt via de gemeenschap binnen te komen in het mystagogisch proces. Bij Dennis is geen sprake van inwijding in de gemeenschap.

Deze differentiatie laat zien dat mystagogie in *De Ark* op verschillende lagen plaatsvindt, maar ook dat er spanningsvelden zijn — zowel praktisch als theologisch. In de discussie zal ik hierop terugkomen. Maar eerst kijk ik naar de relatie tussen het *aanbod* en de *receptie*.

4.2.5 Myste en mystagoog: herkennen ze elkaar?

Nu ik zowel het mystagogisch aanbod als de mystagogische receptie in beeld heb gebracht, verken ik de onderlinge relatie. Dit is de vierde vraag uit het instrumentarium van De Jong-van Campen. Op basis van 4.2.2, 4.2.3 en 4.2.4 kan gesteld worden dat er in meer of mindere mate sprake is van zowel aanbod als receptie. Tegelijk werd duidelijk dat vormen van inwijding en omvorming niet altijd samenhangen met de activiteiten van *De Ark*, en dat momenten van receptie soms niet worden opgemerkt, geduid of begeleid door het team. Ik schets eerst waar de relatie wél zichtbaar is en waarom dit werkt. Daarna bespreek ik de leemtes: waar raken aanbod en receptie elkaar niet.

Onderlinge relatie

De onderlinge relatie tussen het mystagogisch aanbod en de receptie wordt zichtbaar op vier terreinen: de plek/gemeenschap, de workshops, Noord-ontmoet-maaltijden en het Avondgebed.

Hoewel geen activiteit, vormt de gemeenschap misschien wel het belangrijkste aanbod van *De Ark* (zie 3.2.2.1). Bij alle respondenten is sprake van receptie: bij sommigen vooral op de eerste laag, de inwijding in het geheim van het bestaan. Vanaf het moment dat mensen betrokken raken, gebeurt er iets. Het aanbod is hier het sterkst in het *wekken* van ervaring. Op het gebied van *aanreiken* is de myste vooral afhankelijk van het eigen werkelijkheidskader. Een christelijk kader wordt vanuit *De Ark* nauwelijks actief overgedragen. Heeft iemand een niet-religieus of niet-christelijk kader, dan vindt mystagogie vooral plaats op de laag van het geheim van het bestaan. Heeft iemand wel een christelijk kader, dan kan deelname ook leiden tot inwijding in genade/Christus en in de gemeenschap. Op het terrein van *duiden* gebeurt, op basis van het praktijkonderzoek, weinig binnen *De Ark*.

²⁹¹ Ibid., 302.

²⁹² Ibid., 307.

Ook bij de workshops is er een sterke onderlinge relatie tussen aanbod en receptie. Voor diverse deelnemers zijn de workshops transformatief. Het team lijkt zich hiervan bewust. Net als bij de gemeenschap geldt dat het *wekken* dominant is, terwijl er bij het *duiden* en *aanreiken* verlegenheid is. Een gesprek met Irene na afloop van het interview illustreert dit. Ik legde haar mijn hypothese voor dat er meer gebeurt op het vlak van inwijding in geloven dan zij zelf benoemt. Ze erkende dat ze zelf “misschien ook vastzit in oude vertrouwde woorden.” Want ze realiseert zich dat de thema’s die naar voren komen in de workshops duidelijk christelijke elementen hebben. Zo liet ze ooit mensen op een papiertje met zaadjes erin, opschrijven wat ze wilden achterlaten en begroeven dat in de grond. “Ja, dat is Pasen natuurlijk!” Maar dat benoemde ze niet, ze was aarzelend in het *aanreiken* van woorden hierover – mede vanwege de verlegenheid die ze voelt. Zowel in het team als in de Protestantse Kerk van Amsterdam. In dit gesprek vraagt Irene zich af waarom er geen psalm in plaats van een Haiku wordt voorgelezen. Of waarom er niet wordt gebeden en pastorale zorg gegeven? Deze verlegenheid rondom *duiden* en *aanreiken* lijkt verband te houden met wat in het theoretische kader naar voren kwam. Het gevolg is dat deelnemers met een christelijk referentiekader gemakkelijker worden ingewijd in het geheim van God, terwijl anderen vooral worden ingewijd in het geheim van het bestaan.

Over de Noord Ontmoet Maaltijden kan hetzelfde gezegd worden, alleen is de relatie minder sterk. Slechts twee deelnemers noemen deze momenten, en hun ervaringen verschillen. Bij kerst lagen aanbod en receptie voor Saar dicht bij elkaar; bij Aswoensdag niet. Interessant is de vraag *hoe* dat komt. Het lijkt erop alsof haar referentiekader en associaties met religie (“je verantwoordelijkheid uit handen geven”) geraakt werden in de metaforen en taal die gebruikt werden bij Aswoensdag. Een conclusie zou kunnen zijn dat het *aanreiken* van een explicietere christelijke werkelijkheidsopvatting door de organisatie hier het probleem was, maar dat gaat te snel. Al in de aanloop naar het moment toe, begint er twijfel bij Saar te ontstaan. “Wie heeft dit eigenlijk georganiseerd?” vroeg ze aan Daan. Die verontschuldigde zich voor de té snelle uitnodiging en zei “er komen drie dominees”. Ze aarzelde maar dacht “Kijken, voelen, ervaren hoe dat is voor mensen”,²⁹³ dat kan altijd. Ze gaat er open in, maar ook gereserveerd. Het lijkt erop alsof er gerekend wordt op de impliciete werkwijze van *De Ark* in het *wekken* van een ervaring. Een conclusie kan ook zijn dat er hier sprake was van een gebrek aan *duiding* of begeleiding naar dit moment toe. Aanbod en receptie zijn hier mogelijk zwakker op elkaar afgesteld geweest.

Tot slot noem ik hier het avondgebed. Hier lijkt sprake van een geslaagde relatie tussen aanbod en receptie, al is er maar één respondent (Rozalinda) die hierover spreekt. Bij haar raken aanbod en receptie elkaar duidelijk. Daarbij lijkt hier naast het *wekken*, anders dan bij de voorgaande activiteiten, veel meer sprake te zijn geweest van zowel het *aanreiken* van een christelijke werkelijkheidsvisie als het *duiden* van de ervaringen. Dat gebeurt deels in *Bijbellezingen*, maar ook in de contacten die ze met andere voorgangers heeft, met name met Anna. Zij leert van de manier waarop Anna, als representant van de kerk, haar verdriet deelt en zich “als gelijke” opstelt. Daarmee reikt zij iets aan van de christelijke werkelijkheidsopvatting. Er is ook *duiding* wanneer Rozalinda in gesprek is over “wezenlijke dingen”.²⁹⁴ Kortom: de onderlinge relatie is geslaagd, maar het bronmateriaal is beperkt.

Leemtes in de relatie

Mystagogie wordt vaak beschreven als een geboorteproces: de mystagoog begeleidt als vroedvrouw de groei en omvorming van de myste. Wanneer ervaring en betekenisgeving

²⁹³ Saar, 36:26.

²⁹⁴ Rozalinda, 47:24.

samenkomen, kan geloof verdiepen; ontbreekt die bedding, dan blijven ervaringen “embryonaal”.²⁹⁵

Ik vind geen voorbeelden van het ontbreken van receptie. Dat komt niet doordat iedereen zo receptief is, maar doordat *De Ark* geen expliciet mystagogisch doel formuleert. Voor veel activiteiten is niet duidelijk wat het doel is in termen van inwoning en omvorming. Wanneer ik Irene bevraag naar hermeneutische doelstelling in het visiestuk zegt ze: “Nou, ik zie dat doel niet. Het zou mooi zijn, maar dan ja, dan is er meer nodig”.²⁹⁶ Bij de activiteiten waar het doel wel explicieter verwoord is, zoals bij de holistische werkwijze van het diaconaat en de workshops, is de receptie duidelijker geslaagd, zoals ik hiervoor beschreef. Bij deelnemers lijkt daadwerkelijk een proces van *inwijding in het geheim van het eigen bestaan* te ontstaan.

Dat is anders wanneer het gaat om de leemtes in het aanbod. Bij Dennis, Saar en Nora blijft mystagogisch potentieel onbenut. Dennis ervaart receptie, maar nauwelijks passend aanbod. Hij zoekt gemeenschap en spirituele verdieping, maar vindt die niet of herkent het aanbod niet.²⁹⁷ Ook ontbreekt het aan een *duiding* van zijn ervaringen (zoals bij de workshops). Saar is receptief, maar haar ervaringen worden niet begeleid of geduid. Het aanbod in termen van aanreiken is beperkt: na een succesvolle kerstavond, volgt de teleurstelling rondom Aswoensdag. Nora ervaart eenheid tussen gelovigen, maar voelt zich alleen in het uitkomen voor het belang van geloven. Er is geen aanbod dat haar receptie begeleidt of herkent.

4.3 Conclusie

Een van de interessante citaten uit de documenten van *De Ark* is de hermeneutische wens om “dat wat ontstaat, bij het evangelie te bepalen en andersom: het evangelie te ontdekken in dat wat ontstaat”.²⁹⁸ Maar wat ontstaat er nu precies? En wat is ‘het evangelie’?

In dit hoofdstuk heb ik een aanzet tot deze hermeneutische beweging gegeven, met een specifieke focus op het evangelie: namelijk de veranderkracht die altijd al in dit evangelie gevonden wordt. Met de lens van het proces van ‘inwoning en omvorming’ keek ik naar wat er gebeurt wanneer mensen betrokken raken bij de missionair-diaconale gemeenschap van *De Ark*. Ik testte de bruikbaarheid van het analyse-instrumentarium van De Jong-van Campen. Ik onderzocht of en op welke laag er sprake is van mystagogie. Ik concludeerde dat er sprake is van mystagogische processen, vooral op het vlak van het *wekken* van ervaringen die leiden tot *inwijding in het geheim van het eigen bestaan*, maar niet uitsluitend op dat vlak. Er gebeurt veel aan vorming, zo blijkt uit de analyse, en lang niet altijd zijn receptie en aanbod hierin op elkaar aangesloten. Dat heeft verschillende oorzaken, maar één oorzaak is de manier waarop *De Ark*, al dan niet gearticuleerd, aankijkt tegen haar rol in deze transformatieprocessen. Ik heb laten zien dat het model van De Jong-van Campen bruikbaar is voor theologisch onderzoek, maar ook dat het mogelijk is om processen van verandering bij missionair-diaconale plekken te duiden als ‘mystagogisch’. Sterker nog: dat het een bijdrage kan leveren aan het verstomde gesprek met betrekking tot de onderwerpen van ‘beking’ en ‘ecclesiologie’.

²⁹⁵ Ibid., 306.

²⁹⁶ Irene, 27,56.

²⁹⁷ Toen ik Dennis vertelde over meditatie en stilte-gebed bij *De Ark* zei hij: “Ik weet niet wat ze hier doen eigenlijk dan precies (...) zijn hier dan van die meditatieavonden?” Dennis, 50:58.

²⁹⁸ *De Ark, Zingeving*, 2026, 6.

Wat nu rest, is de discussie en vervolgens een conclusie. Idealiter zou die discussie gevoerd kunnen worden op de plek zelf: het gaat immers over een hermeneutisch proces van *De Ark* zelf. De gemeenschap, leiding en deelnemers, zullen met elkaar de vraag moeten beantwoorden in hoeverre de operante theologie ook de formele theologie van de gemeenschap is. Binnen het tijdsbestek van het onderzoek bleek het niet mogelijk om dit *focusgroep*-gesprek nog te voeren. Dat blijft dus buiten het bereik van deze scriptie. Dat betekent niet dat er geen discussie gevoerd kan worden. Ik zal de beschikbare posities bij elkaar brengen en mijn eigen positionaliteit inbrengen en daarmee komen tot een conclusie van de hoofdvraag.

5 Discussie en conclusie

Een paar jaar geleden leidde ik een uitvaart van een vrouw uit de buurt die via de buurtkerk een duidelijke verandering had doorgemaakt; van negatieve associaties met de kerk naar betrokkenheid en een zachtere, mildere houding, waarin ze zelfs met humor over God sprak. Haar familie was niet op de hoogte van die ontwikkeling en had enige moeite met de betrokkenheid van de kerk. Ik wilde recht doen aan haar verhaal – zonder onrecht te doen aan een familie die leefde met de pijn van de kerk en geloof. De dienst werd een balanceeract terwijl ik zocht naar de juiste woorden.²⁹⁹

Het praktische-theologische onderzoek uit de vorige hoofdstukken is eveneens een balanceeract. Het touw is de betrokkenheid bij de gemeenschap; aan de balansstok hangen twee gewichten: wat deelnemers van onderop zeggen over hun betrokkenheid, en de theologische duiding ervan door de lens van mystagogie. Als onderzoeker zoek ik naar evenwicht tussen twee werkelijkheden die elkaar raken maar niet samenvallen. De vraag is hoe dit praktijkonderzoek – én mijn hypothese dat mystagogisch kijken helpt om betrokkenheid te verstaan – het gesprek binnen missionair-diaconale presentieplekken verder brengt.

5.1 Discussie

In deze discussie bespreek ik drie onderwerpen: gemeenschap, bekering en verlegenheid. Daarna volgt nog een korte reflectie op diaconaat. Hiermee zal ik theorie, praktijk en de mystagogische analyse met elkaar in gesprek brengen.

5.1.1 Gemeenschap

De vraag voor deze discussie is wat voor gemeenschap er ontstaat bij *missionair-diaconale presentieplekken*. In de theoretische verkenning onderscheidde ik vier ecclesiologische modellen (2.1.2.2.). Hoe een kerkelijk-gezondene ook over ‘kerk’ denkt: er ontstaat altijd gemeenschap. Of die gemeenschap ook ‘kerk’ genoemd moet worden, is een theologische keuze. Deze modellen functioneren daarmee als vormen van *formele theologie*. Op basis van het praktijkonderzoek beschreef ik de *operante theologie* van *De Ark* (3.4). Wanneer dit naast de vier modellen wordt gelegd, vallen de overeenkomsten met het eerste model op. *De Ark* is een “kerk binnenstebuiten”, met een grote diversiteit en de brede grens van wie erbij hoort. Dit sluit aan bij Eurichs typering van diaconale gemeenschappen, waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen christen en niet-christen en die het kenmerk hebben van een netwerk.³⁰⁰ De term “chaotische gastvrijheid” die *De Ark* aan zichzelf toedicht, past daarbij. Toch roept deze ecclesiologie vragen op. Kritiek op dit model wijst erop dat het doel van de kerk uit beeld kan raken.³⁰¹ Ook de Jong-van Campen is kritisch dat Rahners “inwijding in de geloofsgemeenschap” te gemakkelijk is verbreed naar “gemeenschap” in het algemeen, terwijl mystagogie van

²⁹⁹ “Sporen van het Koninkrijk: Zij heeft haar rust gevonden en is bij...,” *Nederlands Dagblad*, 25 januari 2020 (laatst geraadpleegd 21 mei 2026). <https://www.nd.nl/geloof/geloof/950465/sporen-van-het-koninkrijk-zij-heeft-haar-rust-gevonden-en-is-bij->

³⁰⁰ Eurich noemt als kenmerken: inclusie (zowel ‘christen’ als ‘niet-christen’), heterogeniteit (een “dynamische biotoop” van uiteenlopende mensen), open randen (Eurich: “more like a network structure”). Johannes Eurich, “The Church and Diaconia as Local Partners in the Social Space: Challenges and Opportunities,” *HTS Theologische Studies / Theological Studies* 76, no. 2 (2020).

³⁰¹ Van der Kolm, *De verbeelding van de kerk*, 117.

oorsprong juist inwijding in de kerk betreft.³⁰² Daarnaast is de vraag of het open model recht doet aan de praktijk. Respondenten benadrukken dat zowel het gebouw als spiritualiteit en zingeving *De Ark* bepalen. In het binnenstebuiten-model lijkt de spirituele dimensie een toevallige bijkomstigheid. Maar in hoeverre doet dat recht aan de geleefde werkelijkheid? In de pluriformiteit van stemmen is duidelijk hoorbaar dat zowel sommige deelnemers als leiding de behoefte voelen om explicieter te zijn over die christelijke identiteit. Daarmee komt een bredere vraag op tafel: is het doel van missionair-diaconale gemeenschappen primair hulp en gastvrijheid, of behoort de vorming van een *geloofsgemeenschap*, op basis van de praktijk, eveneens tot dat doel? En als dat zo is: wie of wat bepaalt dan die gemeenschap? Mijn eigen ervaring laat zien hoe complex dit is. Aanvankelijk vermeed ik het woord ‘kerk’, maar gaandeweg waren het juist bezoekers die mij hielpen vrijmoediger te benoemen wat de plek was—en dat ook te laten terugkomen in activiteiten die bijdroegen aan de vorming van de geloofsgemeenschap. Mogelijk geldt dit ook voor *De Ark*. Dat gesprek hoort allereerst bij de gemeenschap zelf, maar er zijn voldoende aanknopingspunten om het te voeren. Verdere theologische bezinning is nodig, maar valt buiten het bereik van deze scriptie.³⁰³

5.1.2 Bekering

Van de oorspronkelijke zendingsdoelen - kerkplanting en bekering - roept vooral ‘bekering’ negatieve associaties op. Waar ‘kerkplanting’ soms als ‘gemeenschapsvorming’ kan worden hervertaald, is een vriendelijk equivalent voor ‘bekering’ minder voorhanden. In de theoretische verkenning onderscheidde ik vier modellen van bekering (2.1.2.3). Anders dan bij het thema gemeenschap sluit *De Ark* niet eenduidig aan bij één model. Hoewel leidinggevenden soms zelf heilzame ontmoetingen ervaren, werd vooral zichtbaar hoe sterk deelnemers zélf transformaties doormaken tijdens hun betrokkenheid bij *De Ark*. *De Ark* is daarbij niet altijd de initiator, maar wel meer dan een toevallig decor: de plek heeft voor iedereen een duidelijk *omvormend* effect. De operante theologie van *De Ark* lijkt daarom het meest op het model van *bekering als heilzame transformatie*. (2.1.2.3). Mijn bezwaar bij dit model is de nadruk op de werker of leiding als motor van verandering. Het praktijkonderzoek bevestigt weliswaar het belang van zulke *brugfiguren*, maar laat zien dat vaak juist de gemeenschap of een specifieke activiteit fungeert als “icoon” (Van Waarde). Daarmee schieten alle bestaande modellen tekort om de praktijk volledig te beschrijven. Precies hier biedt een *mystagogische benadering* meer diepte. Het proces van “inwoning en omvorming” helpt om de gelaagdheid van deze transformaties te verstaan.

Toch blijft een cruciale vraag staan: naar welk doel leidt deze omvorming? In christelijke traditie is omvorming altijd gericht op het beeld van Christus. Zijn lijden, sterven en opstanding wordt een patroon voor innerlijke verandering (Fil 2:5-11). Dat kan niet altijd ‘veralgemeniseerd’ worden. Dat betekent natuurlijk niet dat lichte processen van verandering die het karakter dragen van Gods gevende liefde, geen inwoning en omvorming zijn. Maar op dat punt ligt wel het spanningsveld. Rahners benadering wordt bekritiseerd omdat zij mensen impliciet tot “anonieme christenen” zou maken. Daarmee raakt de vraag aan macht: wie bepaalt of iemand in een proces van christen-worden zit?

Die vraag wordt zichtbaar in de casus van Saar. In de analyse sprak ik over haar genadevolle ervaring die zij bij *De Ark* heeft. Haar ervaring kan, met Taylor, worden verstaan als een “epifanie

³⁰² De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 282. Zij stelt voor niet langer te spreken over inwijding in de gemeenschap, maar over inwijding in de kerk.

³⁰³ Trygve Wyller, “The Makeshift Curtain: A Generous Christianity—Ecclesiologies beyond the Religious–Secular Binary,” *Dialog* 60, no. 2 (2021): 185–190.

van volheid”, maar dat maakt haar niet tot een “anonieme christen”. Dat zou aanmatigend zijn en geen recht doen aan haar eigen autonomie en werkelijkheidsopvatting. De naamgeving van haar proces is aan haar en niemand anders. Toch betekent dit niet dat het gesprek stopt. Elk proces van inwoning en omvorming is dialogisch. Juist daarom is de rol van de *mystagoog* essentieel: niet om te definiëren of toe te eigenen, maar om aan te reiken en te duiden. De regie blijft bij de myste. De Jong-van Campen merkt op dat Rahner vaak verkeerd wordt voorgesteld: voor hem is de fundamentele vrijheid van de mens bepalend.³⁰⁴ Tegelijk mag de mystagoog vanuit christelijke overtuiging zijn of haar perspectief inbrengen wanneer dat gelijkwaardig en respectvol gebeurt. Dit geldt niet alleen voor missionaire begeleiding, maar misschien nog sterker voor diaconaal presentiewerk. Dat vraagt om een nieuwe vrijmoedigheid in het gesprek over transformatie

5.1.3 Verlegenheid

Daarmee kom ik bij het laatste punt van de discussie: de verlegenheid binnen *missionair-diaconale gemeenschappen*, vooral bij plekken met een sterk diaconaal karakter. In de theoretische verkenning werd die verlegenheid al zichtbaar; Van der Spek sprak zelfs van een *verstomd gesprek*. Naast de theologische zoektocht naar de betekenis van *de kerk* en *het heil*, lijkt ook mee te spelen dat *transcendente* begrippen zich nu laten zien in *immanente* taal. Daardoor ontstaat een kloof tussen de transcendente taal van de theologie en de immanente leefwereld van betrokkenen én leiding. Ik constateerde dat deze verlegenheid mede ontstaat doordat het perspectief van de betrokkene in veel reflecties ontbreekt. De bezoeker die zelf door processen van transformatie gaat, blijft buiten beeld of fungeert slechts als decor voor reflectie op de rol van vrijwilliger (Meeuws) of leiding (Van Waarde). Het praktijkonderzoek laat zien dat deze verlegenheid ook bij *De Ark* doorwerkt. De situatie lijkt op twee mensen die elkaars taal niet meer spreken. Uit angst voor misverstanden leggen beiden hun woordenboek weg. De een lacht vriendelijk en de ander schenkt nog maar een kop thee in: in deze taal van gemeenschap kunnen ze elkaar tenminste verstaan. Maar een hele wereld blijft onbegrepen liggen. Er is een nieuwe *wending* nodig: opnieuw leren verstaan. Dit onderzoek draagt daaraan bij door deelnemers zelf aan het woord te laten, vooral wanneer gekeken wordt door de lens van *mystagogie*.

De blik op de deelnemers maakt duidelijk dat de verlegenheid de kerk onnodig belemmert. Op allerlei manieren worden mensen “ingewijd” in het mysterie van zichzelf, God en de gemeenschap. Vanuit de drie vormen van mystagogisch aanbod—*aanreiken*, *wekken* en *duiden*—blijkt *De Ark* vooral sterk in het wekken. Dat wordt vooral zichtbaar in a) de betrokkenheid bij de gemeenschap en b) de creatieve werkvormen. Waar het team verlegenheid ervaart, erkennen deelnemers dit proces juist ruimhartig, soms in immanente, maar vaak ook in transcendente taal. Opvallend is dat met name Nora en Joyce, beide met een niet-Nederlandse culturele achtergrond, hierin het meest vrijmoedig zijn. De seculiere context van *De Ark* blijkt dus minder uniform dan vaak gedacht. Ik concludeer dat de verlegenheid het team onnodig beperkt, vooral in het aanreiken van een christelijk werkelijkheidskader en het duiden van transformatieve ervaringen. Maar met de opmerking dat *De Ark* aandacht wil geven “aan die dingen die bovenkomen”³⁰⁵, geeft het team zelf al een voorzet.

Tegelijk blijft verlegenheid rond het geheim van God begrijpelijk. De vraag is: komt die voort uit een verstomd theologisch gesprek, of uit eerbied voor het mysterie? De *disciplina arcani* van de Vroege Kerk was geen verlegenheid, maar het besef dat innerlijke processen tijd vragen.

³⁰⁴ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 306.

³⁰⁵ Irene, 12:29.

Wanneer het team zich bewuster wordt van zijn mystagogische rol, kan voorzichtigheid juist een vorm van bescherming zijn: niet te snel willen duiden, maar ruimte laten voor het eigen heilige proces van de myste. Elke gemeenschap zal dit koorddansen moeten oefenen.

5.1.4 Reflectie missionair en diaconaal

In de theoretische verkenning werd zichtbaar dat de missiologie de afgelopen jaren een steeds diaconaler karakter heeft gekregen. Die verschuiving hangt samen met de eerder beschreven verlegenheid, maar ook met een bepaalde opvatting van *diaconaat*. Irene verwoordde dit treffend: diaconaat spreekt haar aan omdat “het meer praktisch is”.³⁰⁶ Dit onderscheid hoorde ik de afgelopen jaren vaak. In kerkelijke gesprekken over kerkvernieuwing werd er zelfs een onderscheid gemaakt tussen ‘diaconale’ en ‘missionaire’ gemeenschappen, iets wat de PKN zelf ook doet in haar pionier-begeleiding. Hoe begrijpelijk de gedachte ook is, ik zie een risico in dit onderscheid tussen ‘kerk’ en ‘diaconie’. Ik zag in mijn eigen kerkelijke praktijk dat het een onderscheid werd tussen mensen, waarbij diaconaat er is voor de kwetsbare mensen, de kerk voor de zin-zoekende mensen.³⁰⁷ Terecht stelt Meeuws dat deze nauwe opvatting van diaconaat als ‘hulp aan mensen’ onvoldoende oog heeft voor hoe God ontdekt wordt in het diaconale handelen. Mijn these is dat dit niet alleen een risico is voor de kerk, maar óók voor betrokkenen bij diaconale gemeenschappen. De verlegenheid van veel diaconaal georiënteerde plekken houdt dit nauwe beeld mede in stand—of wordt in stand gehouden door een beperkte kerkelijke blik op de spirituele diepte van diaconale gemeenschappen.

Een gemeenschap houdt dit zelf in stand wanneer zij onvoldoende oog heeft voor de innerlijke transformatieprocessen die betrokkenheid wekt. Het praktijkonderzoek bevestigt wat ik jarenlang in mijn eigen context zag: de transformaties die plaatsvinden bij mensen die betrokken raken bij missionair-diaconale gemeenschappen hebben het karakter van *inwijding*.

Ik was extra onder de indruk deze holistische kijk terug te zien bij *De Ark*. Bij een plek als *De Ark* 1) is het de werkwijze om *van onderop* te luisteren naar wat er speelt, 2) is er een diep besef dat waar mensen betrokken raken bij een gemeenschap er sprake is van *resonantie*, 3) is het helder dat mensen in heel hun wezen creatief aangesproken moeten worden, 4) dat wat er gebeurt bepaald moet worden bij het evangelie én andersom. Daarmee laat *De Ark* zien hoe diaconale gemeenschappen kunnen bijdragen aan het dichten van de onnodige kloof tussen ‘kerk’ en diaconie. De praktijk houdt de theologie hier een spiegel voor: hoe strak diaconaat ook wordt gekaderd in academische of kerkelijke definities, in de praktijk raken mensen betrokken met heel hun wezen. Dat vraagt om een bredere kijk op het diaconaat, om verder onderzoek en om een vernieuwde theologische bezinning.

5.2 Conclusie

Voor de beantwoording van de hoofdvraag kijk ik eerst naar wat de drie onderdelen van het onderzoek hebben opgeleverd.

In de eerste deelvraag onderzocht ik waarom er bij missionair-diaconale presentieplekken sprake is van verlegenheid rond groeiende betrokkenheid en transformatie van deelnemers. Ik concludeerde dat deze verlegenheid voortkomt uit de omkering van het zendingsbegrip in de jaren '60. De verlegenheid die ontstond heeft tot op de dag van vandaag invloed op missionair-

³⁰⁶ Irene, 17:03.

³⁰⁷ Ik schreef in opdracht van de PKA een rapport over tweedeling. www.detussenruimte.nl

diaconale presentieplekken. Die verlegenheid wordt nog extra versterkt door secularisatie en het wegvallen van het transcendente kader. ‘Bekering’ is niet langer een ‘excarnatie’ naar een transcendente werkelijkheid, maar wordt vooral in immanente termen verwoord. Het geheim van het eigen bestaan binnengaan, laat staan dat van God en de gemeenschap, lijkt daardoor moeilijker te zijn geworden. De hernieuwde aandacht voor *mystagogie* raakt precies aan deze verschuiving, maar bleek nog nauwelijks praktisch-theologisch uitgewerkt voor de missionair-diaconale context. Het model van *De Jong-van Campen* bood hiervoor echter vruchtbare aanknopingspunten.

De tweede deelvraag richtte zich op wat er gebeurt in het proces van betrokkenheid en persoonlijke transformatie. Het onderzoek bij *De Ark* laat zien dat missionair-diaconale presentieplekken hun kracht ontleenen aan het vormen van een radicaal open, welkome gemeenschap met aandacht voor creativiteit en zingeving. Die impact wordt zichtbaar in innerlijke veranderingen en is niet afhankelijk van sociaal-maatschappelijke status of levensbeschouwelijke achtergrond: wie betrokken raakt, beschrijft dit als een proces van *thuiskomen* en het *bij een familie horen*. De leiding vervult hierin een duidelijke *brugfunctie* en belichaamt het welkom. Op basis hiervan schreef ik een *operante theologie van De Ark* (3.4).

In het derde deel paste ik het mystagogisch model toe op de onderzoeksresultaten. Dat leverde verrassend veel op. Allereerst blijkt dat processen van groeiende betrokkenheid goed te analyseren zijn als mystagogische processen: er is sprake van *inwoning* en *omvorming* van het mysterie van God in het leven van deelnemers. Daarnaast werd duidelijk dat de theologische verlegenheid uit de theoretische verkenning doorwerkt in het hermeneutische proces op de plek zelf. Het team zoekt het gesprek, maar is aarzelend en meerstemmig. Tegelijk laat het perspectief van de deelnemers zien hoe sterk de transformatieprocessen zijn: er is volop sprake van *mystagogische receptie*. Meestal betreft dit inwijding in het geheim van het eigen bestaan, soms ook in Gods genadevolle aanwezigheid en in de gemeenschap. Het team van *De Ark* blijkt vooral sterk in het wekken van ervaringen, maar door de verlegenheid blijft het aanreiken en duiden achter. Daarmee ontstaat ruimte om de mystagogische rol van de kerkelijk-gezondene serieuzer te nemen. Het karikaturale beeld van ‘bekering’ als lineair proces maakt zo plaats voor een gelaagd en evenwichtig mystagogisch verstaan.

Daarmee kom ik tot een antwoord op de onderzoeksvraag: *Wat gebeurt er in het proces van deelnemers zonder kerkelijke achtergrond wanneer er sprake is van groeiende betrokkenheid van hen bij een gemeenschap van missionair-diaconale presentieplekken uit de protestantse traditie en hoe kan dit vanuit het theologisch concept ‘mystagogie’ geëvalueerd worden?*

Dit onderzoek biedt sterke aanwijzingen dat het proces van groeiende betrokkenheid bij missionair-diaconale presentieplekken mystagogisch geduid kan worden. Deelnemers beschrijven hun betrokkenheid in termen die wijzen op innerlijke verandering (*inwoning*) en op veranderingen in handelen (*omvorming*). Alle deelnemers lijken op enige wijze verder te worden ingeleid in het geheim van hun eigen bestaan, en soms ook in Gods genadevolle aanwezigheid en in de gemeenschap. Tegelijk blijft mystagogisch onderzoek *deiktisch*:³⁰⁸ het wijst aan, maar kadert niet vast. Daarom vraagt dit onderzoek om vervolg. In de laatste paragraaf doe ik aanbevelingen voor praktijk en verder onderzoek.

³⁰⁸ De Jong-van Campen, *Mystagogie in werking*, 32.

5.3 Aanbeveling en verder onderzoek

Wat betekent dit onderzoek voor praktijk en theorie? Ik doe enkele aanbevelingen.

Aanbevelingen voor de praktijk

- Open het (hermeneutische) gesprek op de praktijkplekken, zowel over de betekenis van de gemeenschap als over het proces van transformatie. Allereerst door binnen de teams open te zijn over drijfveren, verlangens en verwachtingen. Maar ook met deelnemers: als missionair-diaconale gemeenschappen heilzaam zijn voor wie er betrokken raakt, hoe kan dat proces dan verder worden begeleid?
- Luister naar de transformatieve ervaringen van deelnemers om zo nieuwe (immanente) taal op te doen; wat leert dat over de betekenis van het evangelie in deze tijd?
- Investeer in de mystagogische vorming van teams. Een diaconale gemeenschap zonder een vorm van pastorale of geestelijke begeleiding loopt mank. Teams zouden getraind kunnen worden in ‘hermeneutische sensitiviteit en het herkennen van transformatieve processen.
- Voor elke kerk en diaconie geldt dat het waardevol kan zijn om de geïnternaliseerde beeldvorming te toetsen. In hoeverre verschuift het beeld van nieuwkomers ten aanzien van de kerk, en wat betekent een eventuele nieuwe open interesse voor de christelijke weg voor de kerk? Hoe kan er meer ‘maatgericht’ naar nieuwkomers worden gekeken?

Aanbevelingen voor verder onderzoek

- Verder onderzoek is nodig naar een “grensoverschrijdende ecclesiologie”.³⁰⁹ De praktijk van missionair-diaconale presentieplekken laat gemeenschappen zien die het karakter van een kerk dragen, maar nauwelijks onderscheid maken tussen ‘gelovig’ en ‘niet-gelovig’. Wat betekent dit voor het denken over wat de kerk is?
- Verder onderzoek is nodig naar de betekenis van mystagogie en bekering. Wat betekenen de processen van *heilzame transformatie* (Van Waarde) of *inwoning en omvorming* (De Jong-van Campen) in missionaire contexten? Binnen missionaire literatuur lijkt weinig aandacht te zijn voor een mystagogische kijk op ‘bekerings’. Waarom is dat zo? En hoe kan dit praktisch toepasbaar worden gemaakt voor de kerkelijke praktijk?

³⁰⁹ Wyller, “The Makeshift Curtain,” 185–190

6 Bibliografie

Berk, Tjeu van den. *Mystagogie: Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Zoetermeer: Meinema / Kok, 1999.

Bosch, David J. *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*. Maryknoll, NY: Orbis Books, 2011.

Burger, Hans. *Geopenbaard geheim: Systematische theologie in dienst van mystagogie en oriëntatie*. Inaugurele rede, Theologische Universiteit Utrecht, 3 november 2023.

Brown, Sally A. "Hermeneutical Theory." In *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, edited by Bonnie J. Miller-McLemore, 112–. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2012.

Cameron, Helen, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney, and Clare Watkins. *Talking About God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*. London: SCM Press, 2010.

Elshof, Toke. "Mystagogie in religieuze educatie." *Tijdschrift voor Theologie* 56, no. 1 (2016): 51–69.

Epema, Iemke P. *Niets gaat ooit verloren: Transcendentie en transformatie in het denken van Charles Taylor*. Middelburg: Skandalon, 2018.

Eurich, Johannes. "The Church and Diaconia as Local Partners in the Social Space: Challenges and Opportunities." *HTS Theologiese Studies / Theological Studies* 76, no. 2 (2020).

Geest, Paul van, ed. *Seeing through the Eyes of Faith*. Leuven–Dudley: Peeters Publishers, 2016.

Heitink, Gerben. *Golfslag van de tijd: De invloed van de tijdgeest op de praktijk van kerk en theologie*. Kampen: Kok, 2007.

Horan, Daniel P. "A Rahnerian Theological Response to Charles Taylor's A Secular Age." *New Blackfriars* 95, no. 1055 (2014): 38–52.

Hoedemaker, Bert. "The Legacy of J. C. Hoekendijk." *International Bulletin of Missionary Research* 19, no. 4 (1995): 166–170.

Hoekendijk, Johannes Christiaan. *Kerk binnenstebuiten*. Amsterdam: W. ten Have, 1964.

Jonge, Annemiek de. *Als een madeliefje tussen de straatstenen: Soteriologische en ecclesiologische opvattingen van practitioners in evangelicale missionaire gemeenschapsvorming*. PhD diss., Theologische Universiteit Kampen, 2022.

Jong-van Campen, Annemiek de. *Mystagogie in werking: Hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2009.

Kolm, Gerrit Jan van der. *De verbeelding van de kerk: Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2001.

Meeuws, Henk. *Diaconie: Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. Gorinchem: Narratio, 2011.

- Newbigin, Lesslie. *The Gospel in a Pluralist Society*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1989.
- Noordzij, Maarten, en Thijs Tromp. *Het inloophuis als plaats van zinervaring: Een onderzoek naar de zingevingdimensie in de praktijk van inloophuizen*. Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit, 2023.
- Osmer, Richard R. *Practical Theology: An Introduction*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2008.
- Paas, Stefan. *De werkers van het laatste uur: De inwijding van nieuwkomers in het christelijk geloof en in de christelijke gemeente*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2003
- . *Vreemdelingen en priesters: Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Utrecht: Boekencentrum, 2015.
- . *Vrede op aarde: Heil en redding in deze tijd*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2023.
- Paas, Stefan. “Post-Christian, Post-Christendom, and Post-Modern Europe: Towards the Interaction of Missiology and the Social Sciences.” *Mission Studies* 28, no. 1 (2011): 3–25
- Pickerill, Eric. *The Secular Mystique: Mysticism and the Future of Faith in the West*. MA thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2013.
- Pollmann, Karla. “Mystagogy in St. Augustine: Rhetoric, Exegesis, and Liminality.” In *Seeing through the Eyes of Faith: New Approaches to the Mystagogy of the Church Fathers*, edited by Paul van Geest, 133–150. Leuven-Dudley: Peeters Publishers, 2016.
- Riphagen, Johannes Christiaan. *Church-in-the-Neighbourhood: A Spatio-Theological Ethnography of Protestant Christian Place-Making in the Suburban Context of Lunetten, Utrecht*. PhD diss., Vrije Universiteit Amsterdam, 2021.
- Roor, Bert. *Heilzame presentie: Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*. Utrecht: Boekencentrum Academic, 2018.
- Root, Andrew. *Faith Formation in a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic, 2017.
- Spek, Jannet van der. *De kramp voorbij: Theologische noties bij zending, presentie en kerk*. Gorinchem: Narratio, 2010.
- Swinton, John, and Harriet Mowat. *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press, 2006.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Tromp, Thijs. *Kerk in de marge: Het diaconaat als inclusieve praktijk*. Inaugurele rede, Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam, 16 oktober 2020.
- Waarde, Rob van. *Oog in oog*. Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2017.
- Waijman, Kees. *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*. Kampen: Kok / Carmelitana, 2000.
- Well, H. van, en Sake Stoppels. “De definitie opnieuw beschouwd.” In *Barmhartigheid en gerechtigheid*, edited by H. Crijns et al., 392–400. Kampen: Kok, 2004.

Weyers, Mario, and Willem Saayman. “‘Belonging before believing’: Some missiological implications of membership and belonging in a Christian community.” *Verbum et Ecclesia* 34, no. 1 (2013): 168–175.

Wyller, Trygve. “The Makeshift Curtain: A Generous Christianity—Ecclesiologies beyond the Religious–Secular Binary.” *Dialog* 60, no. 2 (2021): 185–190.

Overig bronnen

British and Foreign Bible Society. *The Quiet Revival One Year On: What’s the Story?* London: The British and Foreign Bible Society, 2026. Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://bible-society.directus.app/assets/4e08929c-6148-49f6-9269-757f6ba3d87d>

Protestantse Diaconie Amsterdam. *Jaarverslag 2023*. Amsterdam: PDA, 2023.

———. *Jaarverslag 2025*. Amsterdam: PDA, 2025.

———. *Financieel Jaarrekening 2023*. Amsterdam: PDA, 2023.

Projectgroep *De Ark*. *Visiestuk De Ark*. Amsterdam, 2021.

De Ark. *Visiestuk De Ark*. Amsterdam, 2026.

———. *Sociaal Programma*. Amsterdam, 2026.

———. *Zingeving*. Amsterdam, 2026.

———. *Zorg en Aandacht in De Ark*. Intern document, 2024.

———. *Projectplan Lichter Leven: Werkplaats voor je geest*. Amsterdam, 2024.

Internetpagina’s

Christelijke Hogeschool Ede. “Niet gehinderd door enige kennis? Gen Z inwijden in de kerk.” Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://che.nl/agenda/symposium-the>

Protestantse Kerk Amsterdam-Noord. “*De Ark*.” Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://www.protestantsekerkamsterdamnoord.nl/de-ark>.

Protestantse Kerk in Nederland. “Leren Pionieren.” Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://protestantsekerk.nl/pionieren/proefplek-en-pioniersreis>

Protestantse Diaconie Amsterdam. “Opbouwwerk.” Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://www.diaconie.org/opbouwwerk>.

Volkskrant. “Waarom steeds meer jongeren zich laten dopen tijdens de paasmis.” Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://www.volkskrant.nl/volkskrant-magazine/waarom-steeeds-meer-jongeren-zich-laten-dopen-tijdens-de-paasmis-dacht-ik-ik-snap-het~ba285999/>

Nederlands Dagblad. “Sporen van het Koninkrijk: Zij heeft haar rust gevonden en is bij...” 25 januari 2020. Geraadpleegd 21 mei 2026. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/950465/sporen-van-het-koninkrijk-zij-heeft-haar-rust-gevonden-en-is-bij->

7 Bijlagen

Bijlage 1 – Profielen

Teamleden

Naam: Irene
M/V: Vrouw
Leeftijd: 55
Bij De Ark: 5 jaar

“Ik dacht, wat is dit? Het greep me echt aan”.³¹⁰ Irene vertelt over de eerste keer dat ze bij *De Ark* aankwam, nu vijf jaar geleden. Het was corona en een enorme rij mensen stond tot ver in de straat te wachten op de voedselbank. “Eigenlijk was wat Jezus zegt het meest van toepassing”, vertelt ze. In de Bijbel staat het verhaal dat Jezus mensen

ziet en dan staat er “hij voelde zich met innerlijke ervaring bewogen”. Eigenlijk benaderde dat nog het meest hoe ze zich voelde toen ze dat zag. En ze wist meteen: hier moet ik zijn.³¹¹ Inmiddels is Irene een vast gezicht van *De Ark* geworden.

De Ark omschrijft ze als een plek die gericht is op “community (...) en gemeenschapszin”.³¹² In haar rol is ze voornamelijk verantwoordelijk voor de *sociale markt*: een ontmoetingsplek waar bezoekers naar de voedselbank gaan en kunnen kiezen uit kleding en verzorgingsproducten.³¹³ Daarnaast is Irene verantwoordelijk voor diverse workshops en creatieve activiteiten die worden georganiseerd. Ze werkt aan de pijler *sociaal en zingeving*. Gevraagd naar het doel van *De Ark* antwoordt ze: “het geven van aandacht aan die dingen die bovenkomen”.³¹⁴ Door met aandacht te luisteren naar de verhalen van wie binnenkomen kan gezocht worden naar een passende manier om mensen verder te helpen. Veel van de programma’s zijn zo ‘van onderop’ ontstaan.

Ze is hier omdat ze gelooft dat God dit als plek voor haar bedacht heeft.³¹⁵ Haar geloof vormt de bron achter haar werk en bij *De Ark* kan ze dat praktisch handen en voeten geven. Tegelijk merkt dat ze dat die verbinding tussen haar geloof en werk ook lastig is. Een kerk durft ze *De Ark* niet te noemen, eerder een *werkplaats van de kerk*.³¹⁶ Wat ze mist op deze plek is een geloofsgemeenschap en iets meer openheid over christelijk geloof. Want hoewel het team voor het grootste deel een kerkelijke achtergrond heeft, is het zoeken naar gesprek daarover. Daar voelt ze zich soms alleen in.³¹⁷ Toen Anna als predikant verbonden was, kwam dat meer op gang.

Ze realiseert zich dat haar programma *Lichter Leven* dicht tegen zingeving en haar spiritualiteit aanzit. Het doel is mentale gezondheid, maar mede door de creatieve verwerking raakt het aan grote thema’s als licht en donker, opstaan uit je problemen en vinden van perspectief. Veel van die momenten ervaart ze als “heilig en heilzaam”, ook voor zichzelf.³¹⁸ Wat dat betekent, ook in relatie tot de plek van geloof in *De Ark*, is ze nog niet over uit.

³¹⁰ Irene, 05:14.

³¹¹ Irene, 5:58.

³¹² Irene, 7:08.

³¹³ <https://www.socialemarkt.nl/>

³¹⁴ Irene, 12:29.

³¹⁵ Irene 17:03.

³¹⁶ Irene, 23:25.

³¹⁷ Irene 46:52.

³¹⁸ Irene 40:31.

Naam: Ron
M/V: Man
Leeftijd: 68
Bij *De Ark*: 5 jaar

Eigenlijk zou Ron nu in Spanje wonen. Dat was zijn grote wens voor wanneer hij gepensioneerd was. Maar dat verhaal heeft hij overboord gezet sinds hij bij *De Ark* ‘floormanager’ werd. Hij wil niet meer weg. “Dit is er wel echt een, een enorme draai geweest hè? (...) Dat ik hier ben komen werken is wel van betekenis”.³¹⁹ Na een jarenlange carrière

in de toerismesector, solliciteerde hij tweeëneenhalf jaar geleden bij de diaconie als katholiek die van zijn geloof was afgevallen. Het bleek geen enkel probleem en hij kon aan de slag.

Hij woont al 30 jaar in Noord. Hij heeft het zien veranderen door gentrificatie en als gevolg daarvan de tweedeling in Noord. Hij maakt zich zorgen om de polarisatie en bubbels waar mensen in raken. “Mijn doel of missie of hoe je het wil noemen, is om een steentje bij te dragen om te kijken of we hè of die werelden” bij elkaar kunnen brengen.³²⁰ Dát is wat hij bij *De Ark* hoopt te doen: te bouwen aan een *community* in dit gebouw als een tegenwicht tegen die groeiende tweedeling en polarisatie.

Dat wordt zichtbaar in zijn rol als *floormanager*. Eén van de pijlers van het werk van *De Ark* is ‘cultuur’. Daarmee wil *De Ark* bouwen aan een plek van waar *bonding capital* en *bridging capital* samenkomen. Kortom: een plek waar mensen die elkaar normaal gesproken voorbijlopen, elkaar kunnen ontmoeten. Door muzikanten uit te nodigen in het gebouw en festivals en theatervoorstellingen te hosten.³²¹ Het is één van de taken die Ron onder zijn hoede heeft als *floormanager*. Hij kan er zijn drijfveren én zijn werkervaring goed in kwijt.

Gevraagd naar of het eigenlijk uitmaakt dat *De Ark* een (voormalig) kerkgebouw is, antwoordt Ron: “Ik denk niet dat dit zomaar op een andere plek had kunnen zijn”. De aandacht voor spiritualiteit en zingeving hoort bij het gebouw. Dat doet ook iets met de mensen die komen, ook met hem. Zo vertelt Ron over de *NoordOntmoet*-maaltijden, waar eerst Anna en later Daan een “spiritueel moment, een viering zeg maar” leidden. Hij was erdoor geboeid, en kreeg dat ook terug van andere mensen uit het culturele circuit die erbij waren.³²² De mix van mensen, religieus en niet-religieus, is voor hem van grote waarde. Dat mensen elkaar kunnen “respecteren, begrijpen en samenleven”. Daar hoort het zingevende bij. “Ik denk dat het wel leeg zou voelen als God of het religieuze element helemaal weg zou zijn”, vertelt hij even later. “Ik zou me twee jaar geleden niet voor hebben kunnen stellen dat ik deze uitspraak nu tegen jou zou doen”.³²³

De Ark heeft hem zelf verrast en veranderd. Precies dat ziet hij ook bij mensen die komen. Mensen die binnenkomen voor het één, sluiten zich eenvoudig aan bij de andere projecten die er zijn in *De Ark*. Daarmee is *De Ark* een belangrijke factor in de levens van mensen geworden die zich “gehoord, gezien en ondersteund” voelen.³²⁴ De beste omschrijving van *De Ark* vindt hij nog altijd “chaotische gastvrijheid”, die helemaal de lading dekt van deze plek.³²⁵

³¹⁹ Ron, 27:06.

³²⁰ Ron, 11:59.

³²¹ Ron, 21:56 en 16:18

³²² Ron, 33:29.

³²³ Ron, 44:20.

³²⁴ Ron, 21:56.

³²⁵ Ron, 9:11.

Deelnemers

Naam: Nora
M/V: Vrouw
Leeftijd: 54
Bij <i>De Ark</i> : 5-10 jaar

“Noord is net als mijn familie. Ik zie, ik ken iedereen”.³²⁶ Aan het woord is Nora, 54 jaar. Ze stelt zich voor als “alleenstaande moeder van drie kinderen”. Nora is van Turkse oorsprong, maar woont al heel lang in Nederland. Of vooral: Amsterdam-Noord, het stadsdeel waar ze van houdt en niet meer weg wil. Daarvan getuigt ook haar indrukwekkende

betrokkenheid bij Noord. In de opsomming die ze geeft van haar vrijwilligerswerk volgt een lange lijst van buurthuizen, koffiegroepen en netwerken waar ze bij betrokken is. *De Ark* is één van die plekken. Ze is daar betrokken bij *De Noordas* (een actiegroep die zich inzet voor mensen met geldzorgen) en verschillende andere activiteiten, van de voedselbank tot knutselochtenden.

Ze voelt zich thuis in *De Ark*. Juist als moslima. Toen ze ooit foto's op haar socials deelde met het kruis van *De Ark* op de achtergrond, vroegen mensen of ze ineens christen was geworden. “Nee, want het is ook *ons* geloof. Wij hebben allemaal één geloof, Jezus is ook ons geloof”.³²⁷ Juist die religieuze diversiteit bij *De Ark* voor Nora een kracht: deze plek is *verbindend*, antwoordt ze nadat ik haar vraag naar kernwoorden van de plek. “Verbindend (...) behulpzaam (...) en licht”.³²⁸ Haar betrokkenheid bij *De Ark* maakt dat ze zelfs meer is gaan zien van “Allah's kracht.”³²⁹ Ze heeft het gevoel dat God speciale mensen naar *De Ark* heeft gestuurd.³³⁰

Ze voelt dan ook veel verwantschap als het om geloven gaat. Dit jaar vielen de ramadan en de vastenperiode samen. Tijdens een as-woensdagbijeenkomst werd ze gevraagd om iets te delen over de ramadan. Eerst sprak een christen over vasten in de bijbel. “Ik hoef niks meer te zeggen, want ze heeft alles al gezegd”,³³¹ zei ze tegen haar vriendin naast haar. “Ik zeg altijd: het is één grote boom met wortels eronder. De takken zijn anders, eentje is Christen geworden, eentje is Jood, een is Islam (...) maar er is één boom en de wortels zijn van God. Wij zijn één”.³³²

Toch voelt ze ook strijdbaarheid als het over de plek van geloof gaat. In haar ogen klopt het niet dat de Gemeente Amsterdam op allerlei manieren aandacht vraagt voor LHBTI-rechten, door vlaggen en lespakketten, maar er over geloven en de kerk en de moskee niet gesproken mag worden. Er moet juist veel meer over geloof worden gepraat en met meer respect.³³³ Ze vindt ook dat het nodig is dat in *De Ark* daar meer expliciet aandacht voor is. Door tijdens christelijke feesten te delen waar het over gaat, door te praten over geloven.³³⁴ Door uit te leggen waarom *De Ark* een plek is van behulpzaamheid en vriendelijkheid. “Als je iets doet moet je ook zeggen waar je in gelooft, vind ik. Want dan weet die ander: o, die heeft geloof. Vandaar!”.³³⁵

³²⁶ Nora, 02:44.

³²⁷ Nora, 05:53.

³²⁸ Nora, 07:40.

³²⁹ Nora, 36:17.

³³⁰ Nora, 07:40.

³³¹ Nora, 28:16.

³³² Nora, 28:16.

³³³ Nora, 30:58.

³³⁴ Nora, 35.

³³⁵ Nora, 38.

Naam: Saar
M/V: Vrouw
Leeftijd: 78
Bij *De Ark*: 1 jaar

Dat Saar bij *De Ark* betrokken zou raken, had ze nooit gedacht. Gelovig is ze niet, en de kerk associeert ze met de saaie dominee uit haar jeugd. Dus toen een buurman haar uitnodigde mee te komen naar *De Ark* was ze verbaasd. “Jij bent toch niet gelovig?” vroeg ze hem. “Neuh, helemaal niet, maar dat hoeft ook niet”, antwoordde hij.³³⁶ Eenmaal

binnen wist ze niet wat haar overkwam. Een levendige boel, mensen van hele diverse achtergronden en leeftijden en een enorme hartelijkheid maakten dat ze “helemaal onder de indruk” was. Ze kon aanschuiven bij de lunch, en merkte dat iedereen even aardig tegen haar deed, terwijl ze haar niet eens kenden! “Ik wist niet wat me overkwam en dat was een soort sfeer dat ik dacht: O, wat is het hier geweldig!”³³⁷

“Uitnodigend”, zo noemt ze plek even later. “ik wil daar deelgenoot van zijn van die uitnodiging”.³³⁸ Ze is gastvrouw bij de Sociale Markt. Op die plek ontmoet ze mensen die ze nooit eerder had ontmoet. Zelf zegt ze een “enorm goed leven” te hebben gehad, en financieel ook niets te klagen.³³⁹ Maar hier ziet ze hoe “flinterdun” de grens kan zijn naar financiële of andere problemen. “Ik heb een beetje een VVD-achtergrond”, zegt ze. Maar de confrontatie met de mensen bij de Sociale Markt heeft iets gedaan met haar beeld van zelfredzaamheid. Toen ze op een dag een jeugdarts sprak die gebruik moest maken van de voedselbank was ze “flabbergasted. (...) ik dacht, zo werkt dat dus!”³⁴⁰ Er hoeft maar iets te gebeuren...

Dat ervoer ze zelf toen ze jaren geleden een ongeluk kreeg. De afhankelijkheid vond ze heel moeilijk. Maar, ze had perspectief. En dat maakt uit. Want, zo zegt ze, het allerbelangrijkste is “de regie over mijn leven”.³⁴¹ Dat maakt haar ook extra alert op ongelijke afhankelijkheidsrelaties. Dat ervaart ze als het over geloven gaat. Zoals die ene keer dat ze bij een as-woensdag viering was. Als ze wordt gevraagd voor een ritueel door enkele dominees, gaat “alle weerstand erin. (...) Het gevoel dat mensen hun verantwoordelijkheid uit handen geven aan een andere macht”.³⁴² Prima voor anderen, maar niet voor haar.

Dat betekent niet dat voor Saar *De Ark* geen belangrijke plek van zingeving is. Sinds ze betrokken is merkt ze dat ze zich anders is gaan voelen. “Dat zal een deel met mijn leeftijd te maken hebben (...) ik heb meer tijd voor reflectie”. In haar werkende leven was ze leidinggevende, ook in de zorg. Maar wat ze zag bij *De Ark* was echt uniek. De interesse in haar, het respect voor de mensen, het is een “bijzondere ervaring”.³⁴³ Meerdere keren was ze diep onder de indruk. Zoals die ene keer met Kerst. Eén van de teamleden hield een bezinnend verhaal. “Er kwam geen woord God in of wat dan ook, maar het was een soort stilstaan (...) en op het eind gingen we een kaarsje branden, het licht ontsteken en aan elkaar doorgeven. Ja, dat vond ik heel mooi!”³⁴⁴

Waarom de plek zo uniek is? Door de teamleden. “Omdat de mensen een ja, het klinkt heel raar, maar een soort zingevingsachtergrond hebben. Ze zijn... ze kijken over hun eigen grens heen. Dat kunnen ze.”³⁴⁵

³³⁶ Saar, 08:12.

³³⁷ Saar, 08:12.

³³⁸ Saar 14:39.

³³⁹ Saar, 17:45.

³⁴⁰ Saar, 17:45.

³⁴¹ Saar, 26:08.

³⁴² Saar, 36: 26.

³⁴³ Saar, 41:12.

³⁴⁴ Saar, 29:10.

³⁴⁵ Saar, 50:10.

Naam: Rozalinda
M/V: Vrouw
Leeftijd: 48
Bij *De Ark*: 3-4 jaar

“Ik denk dat deze het moet zijn”. Op tafel legt Rozalinda een fotokaart van een miniatuurballetdanseres, omgeven door allerlei soorten speelfiguurtjes. Ik heb haar net gevraagd naar haar proces van betrokkenheid bij *De Ark*. Van de stapel fotokaarten kiest ze deze. “Een beetje bloot (...) natuurlijk super kwetsbaar en dat dat is het wel hé (...) en nou ja, inderdaad die pluimage aan types of persoonlijkheden die hier allemaal zijn. (...) het is soms best een spannende plek, maar eigenlijk is het ook gewoon een hele veilige plek. Dat heb ik wel dan weer ervaren ofzo (...) echt een soort tweede thuis nu.”³⁴⁶

Rozalinda is vrijwilliger bij de cursus *Lichter Leven* en coördinator van *het Avondgebed* op de donderdag. Maar zo kwam ze niet binnen. Via een contact bij een andere kerk kwam ze mee. Rozalinda is niet gelovig opgegroeid, maar maakte twaalf jaar geleden een verandering door, waardoor ze zich liet dopen. Ze vertelt over de zwarte periode die ze meemaakte toen de juwelierszaak van de familie werd overvallen en haar oom werd gedood.³⁴⁷ In de jaren van rouw die volgen, zoekt ze naar antwoorden. Langzaam maar zeker vindt ze die in het christelijk geloof.³⁴⁸ Bij een kerk betrokken raken lukt haar niet vanwege de gevolgen van Long Covid. Maar dan neemt iemand haar mee naar het avondgebed in *De Ark*. De stilte, de oude gebeden helpen haar om een diepe rust te vinden.³⁴⁹ “Het was de enige plek waar ik buitenshuis nog kwam”.³⁵⁰

Dat breidde langzaam uit. Ze deed mee aan een cursus *Rijker dan een miljonair*. Door middel van lichte vormen van kunst werden vragen op tafel gelegd, “van goh, waar doet dat jou aan denken? Wat is rijkdom voor jou? Wat is armoede voor jou (...) ik kwam daar met een hele zwakke gezondheid, dus hè? (...) misschien is dat nou mijn armoede (...) je werd uitgenodigd om daar je eigen waarde of waarheid (...) of betekenis aan te geven.”³⁵¹ Rozalinda is kunstenares. De workshop bleek “de taal te zijn die ik spreek”.³⁵² De deelname aan de workshop maakt iets bij haar los en ze meldt zich aan om mee te doen in de organisatie. Langzaam breidt haar betrokkenheid uit, zowel bij *Lichter Leven* als *het Avondgebed*. Ze voelt verantwoordelijkheid.

Ze voelt bewogenheid in de gemeenschap wanneer ze mensen ziet worstelen. Net als Jezus wil ze meelopen met wie lijden.³⁵³ Zoals bij de “een vrouw (...) met suïcidale problematiek. Ja die dan op een gegeven moment opschrijft, hé, bij de evaluatie: “ik heb mijn glimlach teruggevonden” (...) dat is zo groot!”. Net zoals een man die elke week geraakt wordt door de oefeningen. “Ja dan denk je nou, wat gebeurt hier nou toch? (...) dat ze gewoon geraakt worden, maar ook dat denken van ja, hier hier mag ik zijn of en ook met me gewoon mijn hele shit wat ik bij me draag. En ja, dat dat, zo heb ik dat ook ervaren”.³⁵⁴

Of *De Ark* een kerk is, weet ze niet. Ze zou het wel zo willen noemen, maar denkt ook dat het mensen afschrikt. Juist dat hier het leven gedeeld wordt en iedereen zich welkom voelt is zo mooi aan de plek.³⁵⁵ Mensen die komen zoeken, naar God soms en naar verbinding. Misschien is *leefgemeenschap* een betere omschrijving: om met al deze types het leven te delen, zeg ze.

³⁴⁶ Rozalinda, 16- 18.

³⁴⁷ Rozalinda, 9:11.

³⁴⁸ Rozalinda, 24:38.

³⁴⁹ Rozalinda, 36:29.

³⁵⁰ Rozalinda, 03:27.

³⁵¹ Rozalinda 07:16.

³⁵² Rozalinda 04:37.

³⁵³ Rozalinda, 35:40.

³⁵⁴ Rozaline, 44:49.

³⁵⁵ Rozalinda, 43:48.

Naam: Dennis
M/V: Man
Leeftijd: 59
Bij De Ark: paar jaar

“Ik ben wel een echte Amsterdammer wat dat betreft”.³⁵⁶ Dennis groeide op in de wijk De Pijp, maar woont inmiddels in Noord. Sinds enkele jaren komt hij in *De Ark*. Hij moet rondkomen van een uitkering en zo kwam hij binnen bij de voedselbank. Gevraagd naar een beeld van de gemeenschap, komt hij met de afbeelding van een kind met een hoelahoep. Waarom? “Een beetje makkelijk, dat doen ze. (...) ja, niet zulke met die regeltjes en opstanden en gelul en bureaucratisch gedoe. (...) Los, beetje los, het is altijd een beetje los hier. Er is altijd koffie, koekies en een beetje soep (...) zoiets, beetje los ja”.³⁵⁷

Dennis’ jeugd was moeilijk. Thuis hadden ze genoeg te eten en zijn moeder hield van hem. Maar zij kon de opvoeding niet aan. “Het zijn wel harde hoofdstukken (...) Als je op emotionele verwaarlozing bij wijze van spreken googled... nou vind ik wel, tegenwoordig klopt het allemaal wel”.³⁵⁸ Dennis voelt eenzaamheid waar hij maar moeilijk uitkomt. Gevolg van zijn jeugd, zegt hij zelf. Te vaak bindt hij zich aan de verkeerde mensen, met alle gevolgen.³⁵⁹ “Je gaat onderuit en komt tot de ontdekking dat je die bepaalde ontwikkeling niet hebt gehad”.³⁶⁰ Voor Dennis is het een worsteling, geregeld zoekt hij verbinding. Zo ook bij de kerk. “Om binding met mensen te krijgen”.³⁶¹ Ook bij *De Ark* zocht hij in het begin. Dat ging een tijdje goed, tot het contact hem te intens werd. Hij zag complotdenkers, afgesloten groepjes en ruzie over nummertjes. Hij besluit wat later op de dag te gaan, zodat hij er niet tussen zit. Meestal maakt hij nog wel een praatje.³⁶²

Twee dingen geven hem veel plezier: zijn motor en kunst. Trots laat hij enkele van zijn schilderijen zien. Zijn motor moet helaas gerepareerd worden. Maar het zijn wel zijn soort mensen. “Met motorrijders, vrijheid, natuur, tentje. (...) Ik ben echt een motorrijder met een tentje.”³⁶³ Helaas zal hij naar het oosten van het land moeten om zijn motor te repareren, maar binnenkort heeft hij een afspraak met een monteur.

Wat hem ook boeit is de Bijbel: een leerzaam boek. “Het is de wereld waarschijnlijk een beetje, dat spirituele en de bijbel”.³⁶⁴ Hij ziet parallellen met het boeddhisme waar hij zich in verdiepte. Maar met naar de kerk gaan heeft hij een beetje moeite. Vooral “dat goden aanbidden” is hij niet zo van.³⁶⁵ Toch blijft de interesse wel in spiritualiteit en de gemeenschap. Dat vindt hij deels ook in *De Ark*. De lieve mensen, maar ook de workshops van Irene als *Lichter Leven* en *Less Stress* en *NoordStraalt*. Voor hem had het iets te maken met “het mysterie van het leven”.³⁶⁶ Plekken van geloof blijven hem intrigeren. Hij deed mee aan een Alpha-cursus, bezocht af en toe de kerk *Hoop voor Noord* en toont interesse in meditatiekringen bij *De Ark*.³⁶⁷ Uiteindelijk gaat het steeds over “de zoektocht naar jezelf. (...) Wie ben je nou eigenlijk? Maar dat, dat is het hoor nou.”³⁶⁸ Makkelijk is het niet, maar Dennis hoopt uiteindelijk positiviteit om zich heen te vinden.³⁶⁹

³⁵⁶ Dennis, 21:56.

³⁵⁷ Dennis 17:45.

³⁵⁸ Dennis, 18:55.

³⁵⁹ Dennis 27:27.

³⁶⁰ Dennis 25:47.

³⁶¹ Dennis 13:52.

³⁶² Dennis, 7:59.

³⁶³ Dennis 28:34.

³⁶⁴ Dennis 30:33.

³⁶⁵ Dennis, 11:56.

³⁶⁶ Dennis 39:39, 39:06, 39:52

³⁶⁷ Dennis 50:58.

³⁶⁸ Dennis 44:51.

³⁶⁹ Dennis, 52:50.

Naam: Joyce
M/V: Vrouw
Leeftijd: 58
Bij *De Ark*: 7 jaar

“Ook als ik klaar ben denk ik dat ik hier nog steeds zou komen”.³⁷⁰ Met klaar bedoelt Joyce dat ze klaar is met haar schulden. Want zo kwam ze hier zeven jaar geleden binnen. Toen haar man vijftien jaar geleden overleed stond ze er alleen voor met haar kinderen. Haar sociale kring werd kleiner. Uit schaamte liet ze zich niet meer zien op straat en

binnen haar Surinaamse gemeenschap. Tot het niet meer ging en ze hulp zocht. Via het buurtteam werd ze doorverwezen naar *De Ark* voor de voedselbank en de sociale kruidenier. Ze raakte betrokken bij *De NoordAs* en kon haar verhaal vertellen aan de burgemeester en wethouder Moorman en er kwam gerichte hulp. “Maar het is niet dat je hier komt voor, zeg maar voeding of je sociale kruidenier. Je komt hier omdat het op de een of andere manier wordt het een groep, een familie.”³⁷¹

Voor Joyce is *De Ark* een cadeau. Niet alleen vanwege de praktische hulp en het luisterend oor. Gevraagd naar wat ze heeft ontvangen zegt ze: “Liefde. Liefde”.³⁷² In alle mensen, maar zeker ook in het team. Je kunt bij ze langs, ze luisteren en bidden voor je. Over één van de teamleden zegt Joyce: “Daan is een man waar je toch wel even aan kan leunen”.³⁷³ Het is de liefde die ze ook zelf teruggeeft aan de gemeenschap in haar betrokkenheid bij creatieve ochtenden en op andere momenten. “Weet je? Dat er mensen komen die ook heel vol zitten in hun hoofd en dan gewoon liefde overdragen door middel van een schilderijtje maken of een iets van klei maken, dan heb je toch wel wat een beetje tastbaar gemaakt”.³⁷⁴ “Op een gegeven moment zie je weer vreugde, je ziet weer dat degene begint te bloeien”³⁷⁵

Het maakt dat haar leven langzaam van donker naar licht is gegaan. Door open te zijn en zich gehoord te voelen. Daarbij vindt Joyce steun in haar geloof. “Ik ben christelijk opgevoed en ja dat heeft toch wel heel veel waarde (...) want als ik geen geloof had, dan was ik het ook misschien ook wel kwijt. (...) Bidden helpt heel veel”.³⁷⁶ Ze vindt het fijn dat dat kan in *De Ark*: een kaarsje branden, je even terugtrekken. En soms als ze steun geeft aan anderen die bij *De Ark* komen.³⁷⁷ Dat geloof kan ze ook voelen bij *De Ark*: “De heilige Geest zal ook wel hier dwarrelen, dus daarom. (...) Het is gewoon rust (...) Hoe zal ik het omschrijven? Welkom ja, niet meer dan welkom”.³⁷⁸

Dat welkom is belangrijk. Het hoort bij een familie. Zoals die ene keer dat een vaste bezoeker overleed. Of iemand haar man verloor. “Kijk, ik weet wat het is als je je man (...) kwijt bent en dan het enige wat je kan zeggen is van ‘kom op, gewoon doorgaan’. (...) we geven elkaar steun”.³⁷⁹ Juist bij *De Ark* is daar plek voor. Door de start van een luistergroep of op een andere manier. Het typeert deze gemeenschap. “Het maakt niet uit hoe je denkt of hoe je bent of wie is, wie je wilt zijn, voor ieder is die deur open (...) hier worden we gewoon omhelsd, alles. Je wordt hier geaccepteerd. (...) Je legt een bepaalde band aan waardoor je bij de groep blijft horen.”³⁸⁰

³⁷⁰ Joyce, 6:59.

³⁷¹ Joyce, 6:39.

³⁷² Joyce 10:10.

³⁷³ Joyce, 47:16.

³⁷⁴ Joyce, 10:17.

³⁷⁵ Joyce, 13:59.

³⁷⁶ Joyce, 25:21, 33:25.

³⁷⁷ Joyce, 33.

³⁷⁸ Joyce, 31:12.

³⁷⁹ Joyce, 38&40.

³⁸⁰ Joyce, 44:52 ; 45:26.

Bijlage 2 – Interviews

Deelnemers

In het kader van mijn masterscriptie Theologie doe ik onderzoek naar de betekenis van gemeenschappen op plekken die nadruk leggen op goed doen voor wie bijstand kan gebruiken, en bouwen aan een ontmoetingsplek waar veel mensen samenkomen. Ik wil graag weten 1) wat zo'n plek voor mensen betekent en 2) hoe mensen betrokken raken bij zulke gemeenschappen en 3) wat het *effect* is van deze betrokkenheid voor henzelf.

Ik heb veel vragen die ik kan stellen, maar vind het belangrijk dat het gesprek vrij gaat. Kort gezegd zijn er, na de kennismaking, drie blokjes: 1) de betekenis van de (geloofs) gemeenschap 2) zingeving en verandering en 3) de plek van begeleiding/ondersteuning.

- In neem het interview op en ik verwerk alle gegevens anoniem
- Ik heb toestemming nodig om dit onderzoek te mogen doen van jou.

Naam:

Leeftijd :

Geslacht/ Gender:

Betrokken sinds:.....

1. Kennismaking

Ter kennismaking

- 1.1. Wie ben je / wat doe je in het dagelijks leven?
- 1.2. Hoe zou je jezelf omschrijven?
- 1.3. Bij voor mensen voel jij je thuis?

2. Relatie tot (geloofs)gemeenschap

Ik ben benieuwd naar de plek van deze gemeenschap voor je.

- 2.1. Hoe ben je op deze plek binnengekomen?
- 2.2. Wat doe je hier voor activiteiten? Welke activiteiten bezoek je?
- 2.3. Wie komen daar?
- 2.4. Wat betekent dat voor je?
- 2.5. Als je deze gemeenschap moet omschrijven met drie woorden, welke zijn dat voor je?
 - 2.5.1. Wat heb jij aan deze gemeenschap gegeven?
 - 2.5.2. Wat heeft de gemeenschap aan jouw gegeven?
 - 2.5.3. Wat heb je *niet* ontvangen, maar zou je wel willen hebben ontvangen in deze gemeenschap
- 2.6. *Ik pak een stapel met kaarten:*
"Welke van deze beelden past voor jou het beste bij wat je hier ervaart?"
- 2.7. **Is er sprake van verandering door wat deze gemeenschap voor jou is gaan betekenen?**
(Bijvoorbeeld: ben je anders gaan doen, denken of praten doordat je hier betrokken raakte?)

3. Inwoning en omvorming

Ik zou nu graag naar een andere verdieping gaan in dit interview, met vragen die wat persoonlijker gaan over jouw leven en over wat je bezieling of betekenis geeft.

- 3.1. Als jij een film zou maken van je leven – Welke scene's zouden er dan zeker in moeten zitten? En welke titels zou je aan die scenes geven?
 - 3.1.1. Waar en op welke manier komt deze gemeenschap voor jou naar voren in dat verhaal?
- 3.2. Wat is belangrijk voor jou in het leven? (Waar vind je vreugde in? Of wat maakt je boos?)
- 3.3. Heb je hier wel eens een ervaring gehad die van grote waarde / betekenis voor je was?
- 3.4. **Heeft deze gemeenschap of activiteit daar rol in gespeeld? Wat kun je daarover vertellen?**

-
- 3.5. *De Ark* noemt zichzelf een plek is voor 'zingeving'. Wat betekent zingeving voor jou?
- 3.6. Welke rol speelt spiritualiteit of geloven in jouw levensverhaal?
- 3.7. Heb je ooit een ervaring gehad dat je je onderdeel voelde van een groter geheel?
- 3.8. *Ik pak de stapel met kaarten:* Welke kaart zou je kiezen als ik je vraag naar wat er bij je boven komt wanneer ik "God" noem? Heb je hier ooit iets ervaren wat je daarmee associeert?
- 3.9. **Is er iets veranderd aan jouw blik op God, zingeving of bezieling sinds je hier komt?**
 - 3.9.1. Zo ja, hoe? En heeft deze plek of activiteit daar een rol gespeeld?

-
- 3.10. *De Ark* is gestart vanuit de Protestantse Diaconie, een kerkelijke organisatie. Op verschillende momenten is er programmering onder de noemer 'bezieling' in *De Ark*. Heeft dat betekenis of waarde voor je (negatief/positief)? Wat kun je daarover delen?
- 3.11. Wat zou je omgeving zeggen dat het met je heeft gedaan dat je hier betrokken bent geraakt?

4. Vormen van begeleiding

Ik ben benieuwd *hoe* de gemeenschap van *De Ark* je van invloed is geweest op je. Daarom gaan daar de volgende vragen over.

- 4.1. Wie zijn of wie is belangrijk voor je in deze gemeenschap?
- 4.2. Zijn er gebeurtenissen of herinneringen die je in het bijzonder bijblijven met oog op of tijdens je tijd bij deze gemeenschap? (*Mss: Wat was je grootste verrassing/verbijstering?*)
- 4.3. **We hebben het gehad over veranderingen of zingeving. Kun je iets delen of en op welke manier de mensen uit de gemeenschap daarin een rol speelden?**
- 4.4. Hoe ging die begeleiding? Zijn er momenten die je daarin in het bijzonder bijblijven?
- 4.5. Zijn er mensen hier naar waar je graag van leert? Of bij wie je je verhaal kwijt kan?
- 4.6. Zou je kunnen zeggen wat die gesprekken voor je betekenen hebben? Zou het anders zijn geweest als er geen of juist wél begeleiding was?
- 4.7. Is er misschien een kaart uit de stapel waar je aan denkt bij dit onderwerp?

5. Afsluiting

- 5.1. Zijn er zaken die je nog wilt bespreken, die we niet besproken hebben, maar belangrijk zijn als het over de betekenis van deze plek voor jou gaat?
- 5.2. Hoe vond je het om hierover te praten?

Leiding

Naam:

Leeftijd :

Geslacht/ Gender:

Betrokken sinds:.....

1. Kennismaking
 - 1.1. Wie ben je?
 - 1.2. Hoe lang bij *De Ark* betrokken?
 - 1.3. Wat is je rol hier bij *De Ark*?
2. Eigen motivatie
 - 2.1. Hoe ben je hier betrokken geraakt?
 - 2.2. Wat betekent *De Ark* voor jou?
 - 2.3. Als je het moet omschrijven met drie woorden, welke zouden dat zijn
 - 2.3.1. Wat heb jij aan de gemeenschap gegeven
 - 2.3.2. Wat heeft de gemeenschap aan jou gegeven?
 - 2.3.3. Ben je veranderd door bij *De Ark* betrokken te zijn?
 - 2.4. Wat motiveert jou om je in te zetten voor *De Ark*? Wat is belangrijk voor je?
 - 2.5. Is er een moment hier in *De Ark* dat je in het bijzonder is bijgebleven?
3. Visie *De Ark*
 - 3.1. *De Ark* is een sociale, culturele en zingevende plek: wat betekent dat voor jou?
 - 3.2. (als je betrokken bent bij één van de pijlers: wat doe je, en wat betekent het dan voor je?
 - 3.3. Wat zou je zeggen is het *doel* van *De Ark*? Waar hoop je op bij mensen die betrokken raken?
 - 3.4. Hoe bereik je dat?
 - 3.5. Zou je zeggen dat mensen ergens naar toe worden geleid, of worden ingeleid? Zo ja, wat?
4. Zingeving
 - 4.1. Wat is zingeving of geloven voor jou?
 - 4.2. *De Ark* is gevestigd in een voormalig kerkgebouw: maakt dat uit? Of juist niet?
 - 4.3. Zou je '*De Ark*' een kerk noemen? Waarom wel, waarom niet?
 - 4.4. In de visie staat de zin: *dat wat ontstaan, bij het evangelie te bepalen en andersom: het evangelie te ontdekken in dat wat ontstaan*".³⁸¹ Wat betekent dat?
 - 4.4.1. Zou je zeggen dat het doel van *De Ark* is om mensen bij het evangelie te bepalen (en andersom?)
 - 4.4.2. Hoe gebeurt dat dan?
 - 4.5. Welke rol heeft het team in begeleiden van deelnemers in dit proces?
5. Uit de interviews
 - 5.1. In de interviews met deelnemers, vraag ik naar verandering door betrokkenheid bij de gemeenschap van *De Ark*. Zie jij zelf zulke verandering?

³⁸¹ Zingeving, 2026, 6

- 5.1.1. Zo ja, hoe zou je die verandering omschrijven
 - 5.1.2. Zo nee, wat vind je daarvan?
 - 5.2. In de interviews wordt gewezen op de belangrijke rol die jij hebt in de gemeenschap: hoe zie jij je eigen rol?
 - 5.3. In de interviews wijzen sommige erop dat het belangrijk is dat *De Ark* veel herkenbaarder is als een plek van geloven: hoe zie jij dat?
 - 5.4. In interviews noemen sommigen aarzelend te zijn over bijeenkomsten die te expliciet gaan over God of geloven: hoe zie jij dat?
 - 5.5. In interviews zoeken mensen gemeenschap, en sommigen ervaren dat ook sterk: hoe belangrijk is dat voor jou/jullie? Wie is die gemeenschap?
6. Spanningsveld
- 6.1. In de literatuur gaat het over het spanningsveld tussen presentie en 'getuigen'. Hoe zie jij die spanning?
 - 6.2. Andere spanningsvelden.